

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Навчально-науковий інститут філософії, культурології, політології

Кафедра теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада

До захисту допущено

Кафедрою теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада
протокол № 7 від 10.12.2025 р.

в. о. завідувача кафедри

(підпис)

Тетяна ПОДОЛЬСЬКА

«10» грудня 2025 р.

Кваліфікаційна робота

Здобувача

другого (магістерського)
(першого (бакалаврського) / другого (магістерського))

рівня вищої освіти

Етика чеснот у культурній динаміці: від особистої трансформації до
спільного блага

(назва роботи)

Спеціальність (спеціалізація)

033 Філософія

(код та найменування спеціальності; спеціалізації спеціальності - за наявності)

Освітня програма

Філософія

(назва освітньої програми)

Виконавець

(підпис)

Нелля Дубовська

(ім'я, прізвище)

Науковий керівник

(підпис)

Олександр Лойко

(ім'я, прізвище)

Харків – 2025

АНОТАЦІЯ

Дубовська Н. В. *Етика чеснот у культурній динаміці: від особистої трансформації до спільного блага* : кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Кваліфікаційна дипломна робота за спеціальністю 033 «Філософія». — Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2025.

У кваліфікаційній роботі здійснено філософський аналіз етики цінностей і чеснот суспільства у контексті сучасних досліджень психології дорослішання та етапів розвитку свідомості людини. Поєднання підходів психології, історії моралі як динамічної системи ціннісних орієнтацій, філософії та режисерського практичного досвіду дало змогу дослідити двосторонній взаємозв'язок між індивідуальним і суспільним розвитком. Обґрунтовано, що зовнішні непередбачувані та неконтрольовані події можуть виступати каталізатором глибинних особистих трансформацій, здатних спричиняти епістеміологічний зсув свідомості на новий рівень, але реалізація такого зсуву можлива лише за наявності певної культурної бази. Етос в якому перебуває людина створює умови для інтеграції кризового досвіду в процес особистісного розвитку. Показано, що стратегічне формування середовища зростання громадян має спиратися на усвідомлення складності та багатовимірності трансформаційних процесів, які відбуваються одночасно на тілесному, емоційному, раціональному та духовному рівнях особистості.

Актуальність дослідження зумовлена потребою осмислення внутрішніх механізмів формування відповідальності та солідарності в умовах сучасних суспільних викликів, зокрема в українському контексті.

Метою дослідження є філософське обґрунтування механізмів стійкої суспільної зміни через аналіз індивідуальної трансформації, розвитку свідомості та формування чеснот, орієнтованих на спільне благо.

Об'єктом дослідження є процеси культурної та суспільної трансформації.

Предметом дослідження є етика чеснот як філософська основа зв'язку між особистою трансформацією та суспільною солідарністю.

Теоретичну основу роботи становлять концепції етики чеснот (А. Макінтайр), психології розвитку та дорослішання (Р. Кіген, К. Грейвза), освіти бильдунгу (Л. Андерсон), філософії свободи, телосу та солідарності (Аристотель, Т. Снайдер), а також міждисциплінарні підходи соціальної філософії, культурології та психології.

У роботі обґрунтовано, що ефективна суспільна трансформація можлива за наявності критичної маси громадян, здатних діяти на самотрансформаційному рівні свідомості. Показано, що свобода на цьому рівні набуває форми внутрішньої відповідальності, орієнтованої на телос і спільне благо, а солідарність постає як наслідок інтегрованої та зрілої свідомості. Окреслено практичні рекомендації для освітніх, культурних і громадських практик.

Структура роботи включає вступ, 7 розділів, висновки, список використаних джерел і додатки.

Загальний обсяг роботи — **79 сторінок**, у тому числі **додатки — 1**.

Ключові слова: етика чеснот, мораль, культурна динаміка, ціннісні орієнтації, індивідуальна трансформація, психологія розвитку, епістеміологічний зсув, свобода, телос, солідарність.

ABSTRACT

Dubovska N. V. *Virtue Ethics in Cultural Dynamics: From Personal Transformation to the Common Good* : qualification scientific work as a manuscript.

Qualification diploma thesis in the specialty 033 “Philosophy”. — V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2025.

The qualification thesis provides a philosophical analysis of the ethics of values and virtues in society within the context of contemporary research on adult development and stages of the development of human consciousness. The integration of approaches from psychology, the history of morality as a dynamic system of value orientations, philosophy, and practical experience in cultural production has made it possible to explore the reciprocal relationship between individual and societal development. It is substantiated that external, unpredictable, and uncontrollable events may act as catalysts for profound personal transformations capable of producing an epistemological shift of consciousness to a new level; however, the realization of such a shift is possible only in the presence of an appropriate cultural and educational environment. The ethos within which an individual exists creates the conditions for integrating crisis experience into the process of personal development. It is shown that the strategic formation of environments for citizens' growth should be based on an awareness of the complexity and multidimensionality of transformational processes that occur simultaneously at the bodily, emotional, rational, and spiritual levels of personality.

The relevance of the study is determined by the need to comprehend the internal mechanisms of forming responsibility and solidarity in the face of contemporary societal challenges, particularly in the Ukrainian context.

The aim of the study is to provide a philosophical justification of the mechanisms of sustainable societal change through the analysis of individual transformation, the development of consciousness, and the formation of virtues oriented toward the common good.

The object of the research is the processes of cultural and societal transformation.

The subject of the research is virtue ethics as a philosophical foundation for the connection between personal transformation and social solidarity.

The theoretical framework of the study is based on the concepts of virtue ethics (A. MacIntyre), developmental and adult psychology (R. Kegan, C. Graves), Bildung-oriented education (L. Andersen), the philosophy of freedom, telos, and solidarity (Aristotle, T. Snyder), as well as interdisciplinary approaches within social philosophy, cultural studies, and psychology.

The study substantiates that effective societal transformation is possible only in the presence of a critical mass of citizens capable of acting at a self-transforming level of consciousness. It is demonstrated that freedom at this level takes the form of internal responsibility oriented toward telos and the common good, while solidarity emerges as a consequence of integrated and mature consciousness. Practical recommendations for educational, cultural, and civic practices are outlined.

The structure of the thesis includes an introduction, seven chapters, conclusions, a list of references, and appendices.

The total volume of the thesis is 79 pages, including one appendix.

Keywords: virtue ethics, morality, cultural dynamics, value orientations, individual transformation, developmental psychology, epistemological shift, freedom, telos, solidarity.

ЗМІСТ

ВСТУП	с. 4
РОЗДІЛ 1. “ЗМІНИМОСЬ АБО ЗАГИНЕМО”: КРИЗА ЯК ДЗЕРКАЛО СУСПІЛЬНОЇ НЕЗРІЛОСТІ	с. 10
Висновки до розділу 1.....	с. 14
РОЗДІЛ 2. МЕТАФІЗИКА ТРАНСФОРМАЦІЇ	с. 16
Висновки до розділу 2.....	с. 21
РОЗДІЛ 3. ПРОЦЕС ІНДИВІДУАЦІЇ ЛЮДИНИ.....	с. 22
3.1. Чотири виміри людської природи	с. 22
3.2. Чи потребує трансформація зсуву на всіх 4-ьох рівнях?.....	с. 23
3.3. Як відбувається зсув на всіх чотирьох рівнях особистості?	с. 24
3.4. Психологія розвитку.....	с. 25
3.5. Епістемологія дорослішання в есе Ральфа Волдо Емерсон.....	с. 30
3.5. Фрідріх Шиллер як автор ідеї виховання через красу.....	с. 32
Висновки до розділу 3.....	с. 33
РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК СУСПІЛЬСТВА.....	с. 34
4.1. Співвідношення культурних кодів з 5-ма порядками розвитку его.....	с. 34
4.2. Зростання суспільства через еволюцію ідеї свободи.....	с. 37
Висновки до розділу 4.....	с. 39
РОЗДІЛ 5. Свобода — цінність обирати цінності.....	с. 40
5.1. Анамнез сучасної ідеї свободи.....	с. 40
5.2. Зміна парадигми в розумінні свободи	с. 43
Висновки до розділу 5.....	с. 45
РОЗДІЛ 6. Телос як необмежений життєвий імпульс для чеснот.....	с. 46
6.1. Відповідальність неможлива без цінності, якій вона має відповідати..	с. 46
6.2. Чому нам потрібна ідея суспільного блага, як працює її об’єднувальна функція?	с. 47

6.3. Телос не тотожний ідеології, він ближчий до ідеї «свободи для»	с. 53
6.4. Солідарність як дія, що народжується з «боргу любові»	с. 55
Висновки до розділу 6.....	с. 57
РОЗДІЛ 7. ПРАКТИЧНІ РІШЕННЯ.....	с. 58
7.1. Маркетинг для зростання.....	с. 58
7.2. Поради драматургам та режисерам	с. 58
7.3. Про наратив.....	с. 62
7.4. Освіта більдунгу	с. 64
7.5. Суспільні практики, що вчать діяти чеснотливо	с. 68
Висновки до розділу 7.....	с. 70
ВИСНОВКИ	с. 71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	с.74
ДОДАТОК(КИ)	с. 78

ВСТУП 1

Сучасні суспільства переживають глибокі кризи довіри, керованості та внутрішньої згуртованості. В умовах війни, політичної поляризації та стрімких змін особливо гостро постає питання: *які саме трансформації необхідні спільноті, щоб зберегти життєздатність, відновити механізми взаємодії та забезпечити здатність до колективної дії?* Український досвід останніх років показав, що суспільна мобілізація та емерджентна згуртованість можливі навіть у критичних умовах, проте утримати їх і перевести у стійку модель розвитку значно складніше.

У філософському та психологічному дискурсі дедалі більшої ваги набуває усвідомлення того, що соціальні трансформації не можуть бути редуковані до реформ інституцій чи змін у політичних структурах. Основа будь-якої стійкої зміни — це здатність людей переходити на вищі рівні внутрішнього розвитку, де свобода постає не як звільнення від зовнішнього контролю, а як здатність діяти відповідально згідно з обраним телосом — життєвою метою, що виходить за межі егоцентричних мотивів [1; 2; 3].

У цьому контексті дослідження спирається на ідею **чотиривимірної людської будови** — раціонального, емоційного, тілесного та духовного вимірів, кожен з яких впливає на здатність індивіда брати участь у суспільних змінах [3;4]. Недорозвиненість будь-якого з вимірів знижує здатність до рефлексії, моральної відповідальності, стійкості та колективної взаємодії. Навпаки, їх інтеграція створює можливість переходу до **самотрансформаційного рівня свідомості**, який описували Р. Кіген, Л. Андерсон та інші дослідники розвитку дорослих [1; 2; 3]. Саме на цьому рівні виникає здатність здійснювати епістемологічний зсув — переосмислювати власні переконання, змінювати рамки сприйняття реальності та створювати нові моделі дії.

Наукова проблема полягає у тому, що суспільні зміни часто провалюються не через брак ресурсів чи слабкість інституцій, а через відсутність критичної маси людей, здатних діяти на рівні самотрансформаційної свідомості. Без цієї внутрішньої здатності громадян ініціативи залишаються поверховими, а суспільство повертається до стану фрагментації та взаємної недовіри [3]. Тому ключовим стає питання: *що саме має змінитися в людині та в колективній структурі свідомості, щоб суспільство могло перейти до вищого рівня згуртованості й солідарності?*

Особливу роль у цьому процесі відіграє **солідарність**. Вона не є автоматичною реакцією на загрозу і не зводиться до емоційного піднесення, яке згасає після завершення кризи. Солідарність — це прояв внутрішньої свободи та інтегрованості людини, яка здатна бачити себе частиною більшого цілого. Саме такий рівень свідомості проявився в українців у перші місяці повномасштабної війни 2022 року. Цей досвід показав, що суспільство здатне до емерджентної дії, але постає питання: *як зробити цей стан не короткочасною реакцією, а стійкою характеристикою суспільства?*

Метою дослідження є філософське обґрунтування механізмів ефективної суспільної зміни через аналіз внутрішньої структури людської свідомості, умов переходу до самотрансформаційного рівня розвитку та ролі солідарності у виживанні суспільства.

Для досягнення мети поставлено такі завдання:

1. **Обґрунтовано модель ефективної суспільної зміни**, у якій центральним елементом виступає епістемологічний зсув як перехід від реактивної до конструктивної дії.
2. **Уточнено поняття свободи** в контексті самотрансформаційного рівня свідомості як внутрішньої здатності діяти відповідально згідно з

телосом.

3. Показано, що справжня **солідарність** постає з **внутрішньої зрілості** та цілісності людини.
4. **Запропоновано філософську інтерпретацію українського досвіду 2022 року** як тимчасової актуалізації самотрансформаційних рівнів свідомості.
5. **Сформульовано критерії громадянської зрілості**, необхідної для підтримання суспільної зміни.

Методи дослідження включають герменевтичний аналіз для інтерпретації філософських концепцій свободи та солідарності; феноменологічний підхід — для опису внутрішніх процесів переходу між рівнями свідомості; структурно-аналітичний метод — для виявлення взаємозв'язків між різними вимірами людської будови; компаративний аналіз — для зіставлення українського та інших історичних досвідів трансформації; а також елементи соціальної філософії — для аналізу суспільних процесів у воєнний та поствоєнний період.

На захист виносяться такі положення:

1. Ефективна суспільна зміна можлива лише за наявності критичної маси людей, здатних діяти на самотрансформаційному рівні свідомості.
2. Свобода на цьому рівні не означає індивідуалістичної відокремленості, а є здатністю діяти відповідально в межах телосу, що враховує благо спільноти.
3. Людина може ефективно впливати на суспільні процеси лише тоді, коли її чотири внутрішні виміри працюють узгоджено, утворюючи основу зрілості.

4. Солідарність є результатом інтегрованої свідомості і становить фундамент громадянської стійкості та виживання суспільства.

5. Епістемологічний зсув є центральним механізмом ефективної зміни, оскільки дозволяє людині переорієнтувати сприйняття, розширити горизонти дії та змінити звичні стратегії поведінки.

6. Український досвід 2022 року підтверджує: суспільство може здійснювати стрибки розвитку, але їхня сталість залежить від свідомої роботи з внутрішніми вимірами людської будови та підтримки культурних практик солідарності.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна роботи полягає у концептуалізації суспільної зміни як процесу, що ґрунтується на внутрішній структурі людської свідомості та її здатності до самотрансформації. На відміну від традиційних соціально-філософських підходів, які зосереджуються переважно на інституційних реформах, політичних процесах або чинниках колективної дії, у даному дослідженні запропоновано розглядати суспільну трансформацію через інтеграцію **чотирьох вимірів людської будови** — раціонального, емоційного, тілесного та духовного — як необхідної умови формування зрілої громадянської суб'єктності.

У роботі вперше:

1. **Обґрунтовано модель ефективної суспільної зміни**, яка включає етап епістемологічного зсуву як центральну умову переходу від реактивних до конструктивних форм дії. Цей зсув інтерпретується не лише когнітивно, а як глибинна перебудова структур сприйняття, що стосується всіх вимірів людської будови.

2. Розкрито поняття свободи в контексті самотрансформаційного рівня свідомості, де свобода постає не як зовнішня незалежність або політичне право, а як внутрішня здатність діяти відповідально згідно з телосом — орієнтиром, що виходить за межі егоцентричних мотивацій. Така інтерпретація дозволяє по-новому осмислити роль громадянина у процесах суспільного оновлення.

3. Введено концепцію солідарності як продукту інтегрованої свідомості, а не лише соціального контексту чи зовнішніх обставин. Солідарність визначається як феномен, що виникає на перетині духовного та раціонального вимірів людини, і є умовою стійкості суспільства в ситуаціях кризи та війни.

4. Запропоновано філософську інтерпретацію українського досвіду 2022 року як прояву колективного стрибка свідомості. На відміну від емоційно-політичних пояснень, робота демонструє, що цей феномен можна розуміти як тимчасову актуалізацію самотрансформаційних властивостей суспільства, які потребують подальшої культивуації.

5. Сформульовано критерії зрілості громадянина, здатного підтримувати суспільну зміну: інтегрованість внутрішніх вимірів, здатність до рефлексії, готовність до епістемологічного ризику, відповідальність як форма внутрішньої свободи, етична спрямованість на спільне благо.

6. Показано взаємозв'язок між зламанним суспільним договором і кризою мобілізації, при цьому доведено, що базовою причиною є не дефіцит ресурсів, а недостатня кількість громадян, здатних діяти на

рівні самотрансформаційної свідомості та підтримувати стійкі практики солідарності.

Таким чином, наукова новизна роботи полягає у створенні цілісної теоретичної рамки, що поєднує психологію розвитку, соціальну філософію та аналіз воєнного досвіду для пояснення того, які саме внутрішні та зовнішні чинники визначають можливість стійкої суспільної трансформації та виживання спільноти в умовах кризи.

РОЗДІЛ 1

“Змінімось — або загинемо”: криза як дзеркало суспільної незрілості

Момент, коли я пишу цей розділ, є для України по-справжньому переломним. Держава опинилася між внутрішніми невирішеними проблемами, порушенням соціального ладу — зокрема внаслідок затримок у реформуванні сектору оборони та корупційних скандалів — і надзвичайно дискусійною ситуацією щодо можливої «мирної» угоди, яку частина суспільства трактує як форму капітуляції [5].

Це становище, з одного боку, вказує на прогалини, які ми як суспільство досі не усвідомили або не виправили. З іншого — воно вимагає від нас максимальної інтелектуальної та психологічної зібраності, мобілізації сил і ресурсів. У подібні моменти природно замислитися, куди має бути спрямована воля кожного з нас і які дії зміцнюють нашу здатність залишатися спільнотою.

Незалежно від того, чи буде підписано угоду, перед державою постають масштабні виклики.

У разі підписання:

- соціальна напруга всередині країни майже неминуче зросте, адже частина громадян однозначно висловить незгоду (що, за оцінками експертів, може бути ціл्लю супротивника);
- очікується більш витончений формат зовнішнього втручання у виборчі процеси, про що, зокрема, попереджає Кирило Буданов, наголошуючи на можливості просування кандидатів із

«примирювальною» риторикою [6];

- виникає нагальна потреба швидко реформувати армію, посилити фортифікаційні лінії та інструменти стримування; водночас з'являється ризик часткової втрати мобілізаційної налаштованості після паузи в активних бойових діях;
- повернення військових у тил неминуче загострить відмінності між їхнім досвідом і досвідом цивільного населення, посилюючи внутрішню фрагментацію;
- зберігається гостра потреба в очищенні та реформуванні інституцій, а також у боротьбі з корупційними практиками.

Якщо угода не буде підписана, той самий комплекс проблем доведеться вирішувати в умовах постійного виснажливого тиску війни. До цього додасться ще один важливий вузол — невирішена криза мобілізації, спричинена, серед іншого, неефективними комунікаціями щодо ситуації та умов служби.

Усі ці фактори створюють передумови для поглиблення політичної кризи.

Валерій Пекар наголошує, що її розв'язання стане визначальним: ключовим є питання формування нової парламентської коаліції та відновлення дієздатності політичної системи [7]. З власного досвіду ми знаємо: українське суспільство здатне впливати на подібні процеси завдяки громадському тиску, публічності й відкритим дискусіям. Наскільки цей тиск буде відповідальним і зрілим — залежить від рівня нашої спроможності

пояснювати складні політичні механізми суспільству простою і чесною мовою.

Важливо також пам'ятати, що у певні моменти колективні очікування можуть відхилятися від раціонального курсу. Суспільство часто реагує на складні проблеми популістичними очікуваннями. За даними CES, понад 80% українців підтримують популістські обіцянки — показник, що суттєво впливає на якість прийняття рішень [8]. Популізм, як правило, підміняє стратегічну роботу тактичними жестами, що знижує здатність суспільства бачити довгострокові наслідки. **Саме тому вирішення політичної кризи нерозривно пов'язане з подоланням популістичних патернів мислення.**

На думку Вадима Денисенка, одна з причин поверхових реактивних рішень в тому, що українські аналітичні центри не виконують функцій, необхідних для сучасної держави: значна частина них приймається без реальної економічної, політичної чи безпекової аналітики [9]. Створення Інституту національної стійкості та безпеки при РНБО — важливий, але лише початковий крок у бік інституціоналізації аналітичного мислення на державному рівні.

Держава і суспільство дзеркалять один одного: віра в прості гасла без відповідальності розібратись - є дозволом такі рішення редукувати.

Максим Розумний у праці «Національна доктрина» стверджує, що після здобуття незалежності українці тлумачили свободу передусім як «звільнення від», **«празднік непослушання»**, в якому не було місця для ідеї особистої відповідальності громадян за цю свободу. Він пише: “Це була свобода робити, що кому заманеться, і, звісно, найвигіднішим за таких умов заняттям стало **розкрадання спільних ресурсів**, яких доба індустріального модерну накопичила досить багато. **Ідея свободи з означених умов була замінена ідеєю приватизації**”[10]. Цей уривок чудова ілюстрація того, що

які б не були високими філософські ідеї найвищих цінностей, якщо вони посаджені в непідготовлений ґрунт - посів може здивувати, проте неприємно.

Питання вчасно й вдало посаджених цінностей - є не лише питанням про правильні наративи, про здатність назвати біле білим, а чорне чорним. Насамперед це про комплексну стратегію розвитку громадян, про формування в них умінь утверджувати цінності через власні чесноти. Для цього потрібні ситуації й середовища, що сприятимуть прояву відповідальності та сумління, а також певна узгодженість моральних принципів у суспільстві — через культурні засоби та тривалий, незупинний діалог.

Питання про те, які цінності має формувати освіта й які чесноти є необхідними для дорослішання громадян, привело мене до Аласдера Макінтайра та його праці «Після чеснот» [11]. Ця книга наближає нас до розуміння двох різних способів побудови моральної системи:

Перший — антична традиція та доба Середньовіччя — виходять із уявлення про фінальну точку призначення людини: телос чи рай. Тобто ми знаємо, куди хочемо прийти, і це знання формує наше розуміння того, як саме рухатися, які чесноти в собі стверджувати.

Другий — Просвітницький проєкт намагається створити мораль без телеології, лише на основі раціонального аналізу добра і зла.

Досить відмінний від підходу Макінтайра спосіб розглянути це питання пропонує датська філософія Лене Андерсон. Відштовхуючись від психології розвитку, де кожен вищий етап означає здатність більш об'єктивно сприймати життя, вона доходить висновку, що чим дорослішою стає людина, тим впевненіше орієнтується у світі моральних принципів і ціннісних парадигм. На вищих щаблях розвитку людина вже не здатна діяти

аморально, адже її життєві пріоритети визначаються бажанням служити спільноті та людству загалом.

У книзі «Зростання людини і суспільства» вона описує нордичну концепцію Bildung — освіти для дорослих, яка не просто дає знання про світ, а сприяє дорослішанню завдяки комплексному підходу [3]. Саме ця робота стала важливою опорою для розуміння того, що суспільна зміна неможлива без внутрішньої трансформації людини у всіх її вимірах.

Імпульс цієї дипломної роботи - бажання зрозуміти, що саме потрібно українському суспільству, щоб вистояти, подорослішати та зробити суспільний договір адекватним викликам. Фраза «Змінимось — або загинемо», що стала крилатою у воєнні роки, слугує для мене точкою відліку. Це дослідження — спроба відповісти на три ключові питання: **хто має змінитися, навіщо і яким чином?**

Висновки до розділу 1: Аналіз сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні показує, що криза, у якій опинилася держава, не зводиться до окремих управлінських помилок, нестачі ресурсів чи зовнішнього тиску. Її глибинні підстави лежать у площині незавершеності процесів суспільного дорослішання — як на інституційному, так і на індивідуальному рівнях. Політична поляризація, популістичні очікування, недовіра до держави та слабкість механізмів колективного прийняття проблеми які нам варто почати вирішувати.

Розгляд прикладів політичної турбулентності, кризи мобілізації, популістичних очікувань і конфліктів цінностей показує: суспільство не може підтримувати стійку згуртованість, якщо його члени не опановують внутрішніх чеснот — сумління, волі, здатності до рефлексії та моральної послідовності. У цьому сенсі проблема суспільної нездатності до

довготривалої солідарності є не лише соціальною або політичною, а антропологічною та культурною.

Таким чином, Розділ 1 доводить, що криза суспільної зрілості є ключовим бар'єром ефективних змін в Україні. Її подолання вимагає не лише інституційних реформ, а передусім формування такої внутрішньої структури свідомості, яка дозволяє людині виходити за межі реактивних моделей поведінки та діяти в межах обраного телосу, спрямованого на благо спільноти. Саме тому подальше дослідження має зосередитися на механізмах світоглядних зсувів, внутрішніх трансформацій і метафізичних підстав зміни — що і становить предмет наступного розділу.

РОЗДІЛ 2

Метафізика трансформації

“Змінімось або загинемо” — я не перестаю думати про те, наскільки ця фраза виходить за обрії нашого українського племені, охоплює весь людський вид і сягає самого принципу тяглості життя на планеті Земля. Вона працює саме у множині й втрачає свою силу, якщо застосувати її персонально: “Змінюсь або загину”. Життя підтримує себе через зміну, яка стає можливою завдяки смертності всіх організмів.

Мірча Еліаде зазначав, що криваве жертвоприношення свідчить про усвідомлення в архаїчній культурі надзвичайності, винятковості, сакрального сенсу смерті [12]. Для більш ранньої, примітивної свідомості вона була — таємничим і страшним, але все ж просто переходом із “цього світу” у “той”.

З висоти сучасного світорозуміння ми можемо лише дивуватися тому, як ідея жертвоприношення одного життя заради життя спільноти перегукується з еволюційною логікою: смертність істоти виявляється необхідною умовою існування популяції й самого виду. Наскільки відомо, у тваринному світі існує лише один вид живих організмів (медузи), до спадкового коду яких не вписано неминучий фінал; всі інші форми життя реалізуються через смертність. Саме завдяки цьому вид породжує різноманітні мутації в межах спадкової програми і забезпечує адаптацію до середовища. Тож смерть — трагедія для індивіда, але потужний ресурс для виживання виду.

Ідея про те, що культура є продовженням еволюційного процесу, перенесеного в символічний і свідомісний вимір, ґрунтується на роботах Клода Леві-Строса [13], Даніеля Деннета [14], Річарда Докінза [15], Норберта Еліаса [16] та, у сучасному викладі, Лене Андерсон [3]. Вони показують, що

культурні форми відтворюють механізми варіативності, добору та адаптації — тільки вже не на рівні генів, а на рівні смислів, цінностей та ідей.

Це значить: у самій культурі та свідомості людини існують процеси розкладу заради майбутнього творення, заради підтримання тяглості життя. Що є для нас смертю і воскресінням на рівні нашої психеї чи свідомості? Ми згасаємо, коли довго стоїмо на одному місці, ховаючись від істинного буття в знайомих і комфортних для нас парадигмах. Можна сказати, що страх змінюватися повільно вбиває людину духовно. Щось у нас потребує цієї трансформації, моментів інтенсивності, бо через них ми наближаємось до містерії самого життя, до принципу еволюції.

Лене Андерсон, пояснюючи ці перехідні етапи людини, пише: “У процесах переходу від одного етапу життя до наступного є спільний знаменник: це відчуття прийняття і поступки, щоб отримати більшу свободу...” [3, с.34].

Тоді чому, якщо цей процес підтримує та розширює нашу свободу, ми схильні його уникати? Можливо, саме тому, що страх перед зміною парадигми, перед смертю нашого еґо, є екзистенційним страхом.

Наші переходи між етапами дорослості відбуваються через жорстке тертя між бажаним і дійсним. Тобто ми трансформуємося через тиск зовнішньої сили, яку неможливо ігнорувати. Хаос неможливо перемогти, непередбачуванність — неодмінна умова нашого життя. Проте ми можемо навчитись танцювати з нею спільний танок. Як пише Тімоті Снайдер, нам варто навчитись дивитись на виклики не як на обмеження, а як на можливість [17]. Хаос постійно змінює фонограму нашого існування, щоб ми розвинули свою майстерність імпровізації, щоб не перетворились на механічні машини, щоб уважно прислухались до простору навколо, щоб іскра в очах продовжувала горіти.

Навряд чи наш танок із невідомістю може бути граційним, якщо ми не любимо танцювати. Можна скільки завгодно вивчати історію танцю, заглиблюватися в його філософію, копіювати чужі рухи — але плавність, відчуття ритму й внутрішній відгук з'являються лише тоді, коли є любов до самого процесу, а він напрочуд дивовижний...

Глибокий, мудрий погляд зрілої людини, щаслива посмішка науковця в мить еврики, перше кохання як вихід за межі власного «я» назустріч Іншому, відчуття сили та ентузіазму від перемоги над власними обмеженнями, захоплива книга, що перевертає уявлення про світ, вражаюче різноманіття природи, усвідомлення дивовижного збігу обставин, що дозволили виникнути життю на Землі — у всьому цьому присутній відбиток найпершої у світі трансформації — Великого вибуху.

Тож коли повідомлення будується саме так — “Змінемось — або загинемо”, в ньому є нерв для радикального переосмислення підходів, а не для косметичного ремонту старих парадигм. Симулякр зміни є досить зрозумілим у сучасній політичній реальності: ролі та посади змінюються, проте проблема залишається. У тому, що ми імітуємо, а не йдемо в кризу, немає нічого дивного — так само працюють наші механізми особистого виживання.

Проте коли ми здатні повною мірою оцінити ці болючі, але необхідні для оживлення процеси, дивитися в глибину кризи стає вже не так небезпечно. З часом така звичка зміцнює характер, і отриманий нами досвід може стати опорою не лише для особистого життя. Це не значить, що такі люди стають рятівним колом для світу; скоріше те, що вони можуть навчати плавати інших.

Як завжди, такі речі краще розуміються на індивідуальному прикладі. Але як це проєциюється у суспільстві? Адже в історії часто були події, коли такі світоглядні повороти ставали колективним явищем.

Наприклад, XVIII–XIX століттях Європа переживає низку потрясінь, що глибоко розхитують старий порядок. Просвітництво розширює горизонти мислення : людина починає сприймати себе не лише підданим влади, а носієм розуму, волі й прав. Американська революція (1776) та особливо Французька революція (1789) стають моментами, коли ця нова самосвідомість проявляється публічно: народ вперше заявляє про себе як про політичний суб'єкт. Розпад феодального устрою, поява республік, формування громадянського суспільства — усе це поступово руйнує уявлення про те, що історію творять лише королі чи божественні сили. Люди переходять від відчуття покори до ідеї активної участі. Від переконання, що порядок даний раз і назавжди, до думки, що його можна змінювати. В цей проміжок часу пробуджується нове «я» — автономне, відповідальне, таке, що мислить себе частиною ширшої спільноти. І коли це нове відчуття себе починає поширюватися, формується й нове «ми». Народ починає сприйматися як жива цілісність із внутрішньою волею, характером, напрямком руху.

Саме в цей момент серед філософів-ідеалістів формується ідея про «дух народу». Її активно розробляють німецькі мислителі Йоганн-Готфрід Гердер [18] та Георг-Вільгельм-Фрідріх Гегель [19]. Гердер наголошує, що кожен народ має унікальний внутрішній світ — власне духовне ядро, яке розкривається в мові, звичаях, поезії, фольклорі та історичній пам'яті. Він вбачає у цьому “духові” органічну форму колективного життя, що зростає знизу, з народної культури. Гегель, зі свого боку, піднімає ідею на рівень філософії історії: для нього “дух народу” — це спосіб, у який Світовий Дух

проявляє себе в конкретній епосі, визначаючи політичні інститути, право та державність.

Тож філософи не вигадали “дух народу” — вони його відчули, дух виринає на поверхню під час епістемологічного зсуву.

За роки незалежності українці не раз проживали ці колективні трансформації. Пробудження спільної громадянської відповідальності під час революцій, особливо Революції Гідності, потужна мобілізація духовних і фізичних сил у відповідь на акт зовнішньої агресії — повномасштабне вторгнення росії в Україну у 2022 році.

Часто в соцмережах можна прочитати повідомлення із закликом до єдності, що була в перші місяці повномасштабної війни. Ностальгія зрозуміла, мета виправдана — духовна синхронія сприяє напруженій, інтенсивній, узгодженій роботі спротиву. Але ідея недосяжна, поки ми залишаємося в парадигмі вже зрозумілої, звичної для нас війни. Загострення чи покращення ситуації навряд чи змінять наш стан суттєво. Проте криза тиску стратегічних партнерів України, оголені внутрішні проблеми із паралельним тиском всередині держави — криза, що може стати нашою можливістю пробудитись та подорослішати, хто ще не встиг.

Також шанс на суспільну еволюцію матимемо, якщо ситуація зміниться з війни на “не війну”. Саме в такому формулюванні, бо мир як ми його знали раніше до нас не повернеться. “Не війна” — це ще не освоєний для нас простір, а отже він природно вимагатиме від нас мобілізації нових навичок адаптації. Можливо, саме тому ситуація “не війни” виглядає для нас болючішою, ніж залишитись у парадигмі абсолютної війни. Бо, як уже сказано, з війною ми якось та все ж навчилися справлятися.

Ми не знаємо, як саме розгортатимуться події: чи трапиться раптовий синхронний зсув парадигми, чи ж нам доведеться впливати на повільні, асиметричні зміни в суспільстві, залишаючись у стані війни, але розуміння і готовності до трансформаційних процесів завжди будуть кращою формою адаптації, ніж заперечення чи втеча від них. І знову питання готовності суспільства — це питання підготовки, і в цьому напрямку для нас є багато роботи.

Адже як вдало зауважив Макінтаєр, коментуючи глухий кут, в якому опиняється Платон із його непридатним для реалізації проектом ідеальної держави (у Сицилії Платон переконався, що реальна політика не здатна втілити жодну філософську модель досконалості): «те, що досягне політично, є незадовільним; те, що задовольняє, є досяжним тільки через філософію, а не через політику» [11, с.].

Світ такий, що найчастіше не виправдовує наших очікувань, проте чим більше в ньому людей, готових цю реальність прийняти і, не дивлячись на це, продовжити свою Сізіфову працю, тим відчутнішим буде наближення до того самого блага, тим щасливішим ставатиме суспільство. Тому нам потрібна філософія, література, кіномистецтво — що доносить просто і складно цю ідею до якомога ширшої аудиторії.

Висновки до розділу 2: Усвідомлення значення трансформаційних процесів дає нам точку опори. Адже в епоху, де стало мінливе майже все — від технологій до політичних порядків — єдиною постійною характеристикою людського досвіду лишається саме зміна. Недарма Будда вчив, що мінливість — основний закон буття. Розуміння трансформацій не просто допомагає адаптуватися — воно повертає цілісність, бо вчить бачити закономірність у тому, що здається хаотичним.

РОЗДІЛ 3

Процес індивідуації людини

3.1. Чотири виміри людської природи

Людина — це не моноліт, а жива множинність. У кожному з нас співіснують різні субособистості, ідентичності та ролі, які активуються залежно від обставин і соціальних вимог. Ми пересуваємося між різними «персонами», як це описував Юнг [20], або між «частинами системи», як каже сучасна психологія [21]. І саме ця внутрішня багатошаровість визначає те, як ми дорослішаємо, через які коридори проходить трансформація і чому еволюційна зміна ніколи не буває одномірною.

Серед міждисциплінарних досліджень людського розвитку можливим є вибудовування аналітичної рамки, в межах якої людина постає як така, що розгортається щонайменше у чотирьох ключових вимірах — фізичному, психологічному, раціонально-культурному та духовному.

Фізичний вимір (тіло)

Тут лежить усе, що стосується тілесної адаптації до стресу, зміни ритмів, гормонального та нейронного стану.

Вивчали: нейробіологи (Кендіс Перт[22], Антоніо Дамазіо [23]), тілесно-орієнтовані терапевти (Александр Лоуен [24]), соматичні практики.

Психологічний вимір (емоції, внутрішні частини, переживання)

Тут працює гештальт, психодинаміка, когнітивна психологія, система внутрішніх сімей (IFS Річарда Шварца [21]). Вони описують людину як

множинну структуру, що реагує та змінюється через інтеграцію внутрішніх частин.

Раціональний / культурний вимір (мислення, мова, колективні ідеї)

Мислення формується в контексті культури та символічних систем.

Вивчали: Габермас [25] і його теорія комунікативної дії, П'єр Бурдьє [26], когнітивні науки та соціальна психологія.

Духовний вимір (цінності, сенси, рівні розвитку свідомості)

Тут йдеться про найглибші мотиви, горизонти етики, здатність до рефлексії над самим собою.

Вивчали: Віктор Франкл [27], Стен Гроф [28], інтегральна традиція Кена Вілбера, буддійська психологія.

Ця чотиривимірна структура — практичний інструмент для розуміння того, що відбувається з нами під час зсувів, криз і переходів.

3.2. Чи потребує трансформація зсуву на всіх 4-ьох рівнях?

Перехід на новий етап дорослості — зазвичай не про «переосмислення цінностей» чи послідовну роботу над собою, хоча і це також, а про перехід всієї множинної системи у новому напрямі. У різних сучасних дослідницьких традиціях — від психології розвитку дорослих (Р. Кіген [1; 2]) і міжперсональної нейробіології (Д. Сігел [29]) до інтегральної теорії (К. Вілбер [4]) та концепції Bildung (Л. Андерсон[3]) — простежується узгоджена теза: стійка трансформація неможлива без залучення кількох рівнів людського досвіду — тілесного, емоційного, раціонально-культурного та духовного.

Інтегральна теорія Кена Вілбера

Висуває модель «AQAL». Розвиток відбувається одночасно у всіх квадрантах. Якщо один вимір зростає, а інші ні — виникає асиметрія, яка приводить до внутрішньої кризи [4].

Вертикальний розвиток дорослих (Кіган, Торберг, Кук-Гройтер)

Їхні дослідження показують: перехід на новий щабель дорослішання — це: нова логіка мислення, нові способи емоційної регуляції, нова тілесна реактивність і стійкість, нові смисли, цінності та горизонти. Тобто трансформація — це реконфігурація всієї системи людини [1; 2; 30; 31].

Нейропсихологія травми і зростання (Левін, ван дер Колк)

Тут доведено, що зміна торкається одночасно: тіла та нервової системи, емоційних звичок, мислення, внутрішньої філософії та сенсів [32; 33].

3.3. Як відбувається зсув на всіх чотирьох рівнях особистості?

1. **Психологічний рівень** — особистість проходить через спектр емоційних станів (тривога, страх, біль), що трансформують внутрішні реакції та захисні механізми. Цей процес докладно описаний у працях Р. Кігена [1; 2] та Д. Сігела [29].

2. **Раціональний / культурний рівень** — змінюються судження, способи мислення, смисли й ціннісні орієнтири, що підтверджено в теоріях Ю. Габермаса [25], П. Бурдьє [26] та К. Вілбера [4].

3. **Духовний рівень** — перебудовується ставлення до себе й світу; формується новий горизонт сенсу. Це доведено у працях В. Франкла [27], С. Грофа [28] та інтегральної психології [4].

4. **Фізичний рівень** — нервова система перезаписує реактивність, тіло адаптує нові патерни реагування. Цей механізм описують Б. ван дер Колк [33], П. Левін [32] та А. Дамазіо [23].

Ці процеси не обов'язково відбуваються одночасно, але в певний період життя вони формують комплексну, системну трансформацію особистості — а не косметичну зміну окремих характеристик. Саме тому, коли ми говоримо про дорослішання людини чи суспільства, було б абсурдно очікувати, що цього можна досягти простими рішеннями: лише змінивши наративи або просто запровадивши філософію як обов'язковий предмет у школах і університетах. Також нам недостатньо спиратися лише на чотиривимірну інтерпретативну рамку — вона лише вказує, які «струни» досвіду мають бути задіяні, щоб зсув став можливим. Але цього замало. Щоб сформувати успішне й пасіонарне середовище, ми маємо розуміти, з яких етапів в цілому складається розвиток людини.

3.4. Психологія розвитку.

У цьому підрозділі використовуються концепції Лене Андерсон, викладені в книзі «Зростання людини і суспільства» [3].

Спираючись на широкий огляд дослідницьких традицій, Андерсон доходить важливого висновку: попри різноманіття моделей, що описують рівні усвідомленості людини, усі вони досить легко інтегруються одна в одну.

Ця узгодженість підтверджує - існує спільна для нас всіх логіка дорослішання. Якими б унікальними наші біографії не були, ми завжди набагато легше можемо порозумітись з людьми, що знаходяться на тому ж рівні дорослості, що і ми. Адже кожен новий рівень перебудовує нашу **епістемологію** — спосіб осмислення світу, моральні орієнтири та рамки розуміння. Відповідно, вони впливають і на те, з яким середовищем людині

буде найбільш комфортно за цінностями, стилем мислення й етичними нормами. У цьому сенсі розвиток — не лише внутрішня подія, а й зміна кола спілкування, типу взаємодії та соціальної екології.

Один з найвідоміших з дослідників дорослішання є швейцарський психолог Жан Піазже [34], який дійшов висновку: “що розум, тобто наше смислотворення, найкраще можна зрозуміти як організм, що еволюціонує. Коли ми стикаємося зі світом, наші припущення про нього або підтверджуються, або потребують перегляду. Постійно переглядаючи свої припущення, ми вчимося та зростаємо”[3, с.25]. Окрім того майже всі дослідники роблять висновок що відкотитись назад в усвідомленості неможливо.

Проте не потрібно бути психологом, щоб зрозуміти: на певному етапі розвитку людина може легко «зависнути». Замкнувши коло власних внутрішніх парадигм, ми перекриваємо доступ до новизни й поступово фруструємося. Деградація на кожному з етапів проявлятиметься по-своєму.

Тож давайте розглянемо одну з найсучасніших теорій, на яку спирається Лене Андерсон, — **п'ять порядків ментальної складності Роберта Кігана** (професора освіти дорослих і професійного розвитку Гарвардської школи бізнесу)[1; 2]. Дослідниця зауважує, що ці етапи можуть містити більше рівнів, проте така узагальнена модель є найбільш придатною, адже «спрощує розгляд розвитку, який цінується та підтримується в групах і цілих суспільствах».

Наскрізна ідея цієї моделі - **“те що контролює нас на певному етапі життя, згодом може стати об'єктом нашого контролю”**[3, с.26].

Модель доповнена інтерпретаціями Лене Андерсон. Перша назва відповідає моделі Кігана, друга назва належить авторству філософії.

1-й порядок — impulsive mind — самовідкривальний розум (раннє дитинство, 2–6 років). Дитиною керують її імпульси.

Дитина має самосвідомість, але мислення сплутане, не може дотримуватись домовленостей, вона не розуміє, що інші мають власні погляди. Світ сприймає магічно, причинно-наслідкові зв'язки не усвідомлює.

Щоб здійснити перехід вчиться контролювати імпульси під наглядом дорослих, що формує базову здатність до самоконтролю.

2-й порядок — instrumental mind — самоконсолідований розум (дитинство, 6+ років). Людиною керують її емоції.

З'являється розуміння причин і наслідків, історії стають послідовними, дитина усвідомлює своє «Я» у часі, мислення структурується. Вчиться брати на себе зобов'язання та грати за правилами.

Щоб здійснити перехід, вчиться дотримуватися норм та взаємних зобов'язань, навіть без зовнішнього контролю.

3-й порядок — socialized mind — соціалізований самоврядний розум (підлітки та дорослі). Людиною керують ідеали та цінності спільноти.

На цьому етапі розвивається глибока емпатія і здатність до близьких стосунків. Людина може брати на себе моральну відповідальність перед іншими та сприймати їхні емоції як важливі. Мораль і цінності визначаються групами: сім'я, друзі, релігійна спільнота чи нація. Світ сприймається через призму «ми проти них», і загрози для групи стають екзистенційними загрозами для індивіда. Ідентичність формується через ці групи, а власні переконання часто залежать від сприйняття соціуму.

Щоб здійснити перехід, людина має вийти за межі групових норм. Цей прохід майже завжди пов'язаний із фрустрацією соціальними очікуваннями, які йдуть в розріз з особистими бажаннями. Це спонукає людину шукати власний шлях. Найчастіше цей індивідуальний процес спричинений кризами, втратою чи сильними життєвими подіями. Мета — відокремити особисті цінності від групових і визначити власну моральну позицію.

4-й порядок — self-authoring mind — самоавторний розум. Особою керує особиста автономність.

Індивід здатний розглядати соціальні норми та очікування критично, вибудовуючи власну систему цінностей. Головний орієнтир — принципи, а не вплив сім'ї, друзів чи інгрупи. Людина приймає автономні рішення, не боїться суперечити оточенню і не шукає схвалення для моральних виборів. «Я» стає найвищим авторитетом. Для цього рівня характерна хвороба самовпевненості і це навіть не погано, коли ціннісні орієнтації індивіда екологічні, коли ні - людина може виявитись по-справжньому небезпечною для суспільства. На цьому ступені багато людей які завдяки своїй здатності керувати власним життям, цілеспрямованності отримують в свої руки владу в тому, чи іншому виді.

Щоб здійснити перехід, людина має пережити обмеженість власної парадигми, екзистенційну кризу та зробити перший крок від самодистанціювання до взаємодії, без бажання нав'язати свою волю іншому.

“Коли ми дійсно самоавторні, рух до особистого успіху може означати, що ми приймаємо норми та правила, якщо вони допомагають нам процвітати і рости, проте коли вже цього не досить, ми хочемо, щоб світ навколо теж розвивався. Речі, які не служать вищій меті, втрачають значення,

і, можлива відповідь індивіда - іронічна дистанція, навіть від самого себе.” [3, с.33] Під час цього самодистанціювання індивід прагне встановити зв’язок з чимось більшим, ніж просто власні плани та амбіції.

Можна припустити, що саме на цьому самоавторному рівні «зависають» злочинці світового масштабу. Вони часто мають високу інтелектуальну складність, здатні механічно й заради блефу або особистої вигоди проектувати у світ різні особисті ідентичності, легко зчитують моделі мислення інших людей і вміло використовують це для маніпуляцій. Проте вони не здатні перейти на наступний рівень розвитку, оскільки сприймають зміну парадигми як особисту слабкість або програш.

5-й порядок — self-transforming mind — самотрансформувальний розум (системна перспектива). Особа вміло поєднує особисту автономність і служіння світу

Це найвищий рівень розвитку. Людина бачить взаємопов’язаність дій, людей і систем у широкому контексті, розуміє, як власні рішення впливають на інших і на суспільство в цілому. Приймає парадокси і взаємозалежності, здатна трансформувати себе та середовище. «Я» інтегрується у систему без втрати особистої цілісності, і одночасно усвідомлює глобальні наслідки власних дій. Мислення стає цілісним, людина приймає потік оскільки бачить процес об’ємно.

Лене пише про те, що ця стадія є найскладнішою для опису. Вона намагається пояснити її на рівні сім’ї: “Привівши на цей світ власних дітей і намагаючись добре їх виховати, батьки припустилися низки помилок. Зараз ці діти виховують власних дітей і роблять багато тих самих помилок. **Мудрість - це здатність бачити динаміку серед членів сім’ї та знати, у які помилки втручатися, а яких триматися осторонь**” [3, с.34].

Підсумовуючи загальний принцип переходу між будь-якими рівнями, Лене наголошує: зростання розумової складності починається в той момент, коли ми визнаємо обмеженість або хибність власних уявлень про світ. Доки реальність підтверджує нашу внутрішню картину, немає потреби змінювати її — ми можемо накопичувати факти, але істинного розвитку не відбувається. Справжнє зростання починається тоді, коли обставини змушують нас оновити саму рамку бачення, підлаштувати її під реальність.

3.5. Епістемологія дорослішання в есе Ральфа Волдо Емерсона “Доля” [35]

Для цього танцю, який піднімає наш “дух” до вищих рівнів усвідомленості потрібні двоє: доля, як непередбачувана сила, що вривається в наше життя й розбиває старі форми. І герой — як внутрішній агент змін, свідомість, яка не дозволяє себе підкорити, а навпаки, вступає з фатумом у взаємодію, трансформує виклик у новий рівень свободи.

Одним із найяскравіших текстів, який передає такі переходи не у вигляді схеми, а у формі емоційної й образної динаміки, є есе Ральфа Вальдо Емерсона “Доля”. Цей філософ був одним із ключових діячів американського трансценденталістського руху середини XIX століття.

У цьому есе Емерсон мовою живих, майже міфологічних образів описує внутрішню напругу між свободою духу та обмеженнями, які той сам собі створює. Його фраза «Кожен дух будує свій дім; але потім будинок обмежує дух» дуже точно передає те, що психологія розвитку визначає як перехід між порядками свідомості: наші переконання та уявлення слугують нам лише до певного моменту, після чого стають надто тісною оболонкою, яку доводиться ламати, щоб рухатися далі. Весь наратив есе — це фактично епістемологія дорослішання, описана через образи.

Спочатку Емерсон показує людину, яка бачить у долі лише загрозу, бо ще не здатна досягнути причинності. Це стан емоційної залежності, реактивності та страху перед «ударами світу» — чиста логіка егоцентричного й міжособистісно-залежного рівня (1–2 порядок розвитку). Він точно формулює: «Доля — це назва для фактів, які ще не пройшли крізь вогонь думки; для причин, які залишаються невпізнаними». До цього він додає важливе моральне спостереження: якщо ми жорстокі й варварські, світ віддзеркалює нам цю жорстокість; доля набуває «жахливих форм». У цьому — проста, але глибока ідея: незріла свідомість завжди живе в реальності, яку сама ж і спотворює власними страхами й імпульсами.

Далі Емерсон переходить до етапу волі, боротьби й героїчного контролю над життям. Людина ще не бачить цілісності світу, але вже відчуває власну силу, відповідальність, моральний обов'язок впорядковувати хаос. Це логіка 3–4 порядку — рівнів, з яких народжуються героїчні епоси, етика честі, сила принципу. Він пише: «Єдиною серйозною і грізною річчю в природі є воля... Один шлях правильний: герой бачить це і рухається до цієї мети... Його погляд має силу сонячних променів». Тут доля постає як сила, з якою треба змагатися: нібито дракон, якого можна осідлати, аби створити впорядкований світ. Це фаза, де людина діє, але ще бореться.

Проте, за Емерсоном, «доля проти долі» — це лише початкова стадія свободи, рівень парирования й оборони. Справжній перехід відбувається тоді, коли доля перестає сприйматись як загроза чи ворог, а стає матеріалом для творчості. Людина усвідомлює: «одкровення думки» виводить її зі стану рабства й відкриває можливість народитися знову — багато разів. Це вже логіка 5 рівня, де свідомість переходить від моделі «я проти світу» до моделі «я і світ — єдина система співтворення». Це і є те, що Кіген описує як самотрансформувальний тип мислення [1; 2; 3]: коли світ уже не треба або підкорювати, або боятися — з ним можна творити спільну реальність.

3.5. Фрідріх Шиллер як автор ідеї виховання через красу [36]

Фрідріх Шилер, німецький поет, драматург і філософ, один із центральних постатей європейського Просвітництва, після жахливих подій Французької революції намагався зрозуміти, чому люди, отримавши свободу, обернули її на насильство: “Що могло бути в людях такого, що не дало їм подбати про себе, коли зникли авторитарне правління та його правила?” [3, с. 54]. В збірці “Про естетичне виховання людини в серії листів” він робить висновок, що існує три типи людей:

Перший тип: дикун, емоційна, фізична людина, людина природи.

Другий тип: варвар, раціональна людина, над якою домінують правила та мода, штучна людина.

Третій тип: сформована і моральна людина.

Якщо перекласти ці категорії мовою сучасної політичної психології, то, як зазначає Лене Андерсон, люди на середніх рівнях розвитку — у стані самоконсолідації та самоврядності — ще не готові до політичної відповідальності. Вони діють або з імпульсу, або з бажання відповідати очікуванням інших і тому питають себе лише: «Що я з цього матиму?» або «Чи я їм сподобаюся?». Такі орієнтири не дають сформувати власну позицію й витримати тиск свободи [3, с. 55-56].

Справжній моральний хребет мають лише ті, хто досяг самоавторності й самотрансформації. Саме вони здатні перетворити політичну свободу на порядок, а не на нове коло насильства.

Цікавим і достатньо нетривіальним є його бачення яким способом потрібно виховувати людину, щоб вона здійснила свої трансформації: “Отже, одне з найважливіших завдань культури - підпорядкувати людину якомога

раніше, - тоді, коли вона перебуває ще в суто фізичному стані, сформувати та зробити її естетично чутливою настільки, наскільки дає змогу царство краси, бо лише з естетичного, а не з фізичного стану може розвиватися моральний стан”[36, з 23 листа].

Інакше кажучи, Шилер вбачає в естетичному досвіді — мистецтві, красі, чутливості до форми — ключовий інструмент, який дозволяє людині зіткнутися з “красою” наступного рівня та забажати вийти за межі інстинктів чи соціальних шаблонів. Саме естетика, а не дисципліна або раціональна наука, відкриває шлях до справжньої моральності.

Проте, якщо поглянути на розвиток людини через призму чотирьох рівнів людської природи (тілесний, емоційний, раціональний, духовний), ми можемо погодитися з Шилером лише частково. Краса справді здатна пробуджувати — на чуттєвому або навіть трансцендентному рівні — але без розширення раціональної усвідомленості й без тих “поштовхів долі”, які іноді доводиться організовувати собі самим, це пробудження так і лишиться тихим відлунням у серці, не перетворившись на дієву внутрішню зміну.

Висновки до розділу 3: Щоб створити архітектуру суспільної еволюції потрібен комплексний освітній підхід, який дає об’ємний досвід (тілесний, емоційний, інтелектуальний, трансцендентний) на всіх рівнях людського розвитку. Такий підхід уже існує. У наступних розділах ми розглянемо концепцію більдунгу — цілісної освіти, що поєднує красу, мислення, відповідальність і досвід дії. А доти варто провести ще кілька ключових паралелей, переходячи від індивідуального розвитку до суспільного.

РОЗДІЛ 4

Розвиток суспільства

4.1. Співвідношення культурних кодів з 5-ма порядками розвитку Его Кігана

Розвиток суспільства неможливий без розвитку окремих індивідів, з яких воно складається. По суті, рівень зрілості суспільства визначається тим, на якому етапі розвитку перебуває його більшість. Коли критична маса людей проходить індивідуацію на вищий рівень, з'являється нова епістемологічна інфраструктура спільноти.

Колективна еволюція — те, що ми називаємо цивілізаційним процесом — загалом добре корелює з логікою розвитку, описаною Кігеном, і проявляється у вигляді культурних кодів. Лене Андерсон визначає їх як *«структури та епістемології суспільства, які змінюються в міру зростання розмірів і складності спільнот. Вони визначають розподіл свободи й відповідальності та формують моральну тканину, здатну мінімізувати насильство»* [3, с.96].

Ці культурні коди — не просто сукупність вірувань чи практик, а глибинні режими мислення та взаємодії з реальністю. Вони задають рамку того, як спільнота розуміє владу, відповідальність, свободу, порядок, прогрес і людську природу. І хоча окремі люди можуть виходити за межі свого часу, саме культурний код визначає середній рівень свідомості, який можливий для більшості.

У сучасній культурній антропології зазвичай виділяють такі чотири коди: доісторичний аборигенний, домодерний, модерний і постмодерний.

Доісторичний аборигенний код формувався серед невеликих мисливсько-збиральницьких племен, що налічували зазвичай 50–80 осіб (максимум 150). Основним засобом комунікації був усний наратив, а соціальна структура залишалася егалітарною. Люди сприймали себе як невід’ємну частину природи та її циклів, а все — від створених знарядь до живих істот — вважалося проникнутим духами, що вимагали поваги. *Паралель з Кітаном:* відповідає 1-2 порядку - самовідкривання, самоконсолідація, де особистість інтегрована з довкіллям, сприйняття світу магічне, причинно-наслідкові зв’язки не усвідомлюються повністю.

Домодерний код з’явився у містах-державах бронзового та залізного віку, де суспільства об’єднували від кількох тисяч до сотень тисяч людей, а імперії налічували мільйони. Найрозвиненішою комунікаційною технологією було письмо, що вимагало ієрархічної організації для підтримки стабільності. Виникали патріархат і організована релігія, а люди дедалі більше розглядалися як окремі від природи.

Паралель з Кітаном: відповідає 2-3 порядку самоконсолідація - самоврядність, де особистість керується правилами та нормами групи, ієрархія визначає взаємодію.

Модерний код утворився у західних суспільствах мільйонного масштабу та став можливим завдяки винаходу друкарського верстата, а пізніше підтримувався засобами масової інформації — спочатку газетами, а згодом радіо та телебаченням. Ці суспільства розвивали науку, демократію та ідею рівних прав, а люди дедалі більше вважали себе поза природою, переконуючи себе у здатності контролювати її.

Паралель з Кітаном: відповідає 3-4 порядку самоврядність - самоавторність, де людина здатна критично оцінювати норми та структури, усвідомлює свою автономію й соціальну відповідальність.

Постмодерний код виник у глобалізованому світі, де зберігається культурна ідентичність меншин, а соціальні медіа стирають національні кордони, роблячи кожную культуру частиною глобального культурного простору. Іронія та політкоректність стали умовними правилами взаємодії, а відстань від природи настільки велика, що біологічні категорії, як стать чи гендер, часто розглядаються як соціальні конструкти.

Паралель з Кітаном: відповідає перехідному етапу між 4 і 5 рівнем, характерною ознакою якого є **самодитанціонування**. І хоча постмодерн створює простір, у якому особисті парадигми легко піддаються сумніву, він усе ж не досягає самотрансформувального (5-го) рівня. Цей культурний код не пропонує ідеї, здатної об'єднати роз'єднані й фрагментовані суспільства навколо спільної мети.

Лене Андерсон вважає, що ми живемо на порозі переходу до нового культурного коду, і ним може стати полімодерн — підхід, здатний інтегрувати багат шаровість і складність минулого та створювати підґрунтя для справжнього самотрансформувального розвитку.

Полімодерн — це культурний та соціальний код, що виходить за межі постмодерну, намагаючись інтегрувати його релятивізм, плюралізм і критичність із новим рівнем синтезу та цілісності. На відміну від постмодерну, де домінує іронія, політкоректність і підозра до будь-яких абсолютів, полімодерн прагне **поєднувати різноманітність перспектив, багат шаровість культур і знань**, створюючи умови для узгодження суперечливих ідентичностей і комплексних систем.

Якщо між кожним з культурних кодів існує певна напруга, конфлікт - більш розвинуті культури схильні вважати попередні відсталими, а архаїчніші форми бачать у майбутніх аморальність, — то полімодерн, здатний об'єднати всі культури, забезпечуючи рамку для розуміння

поступального розвитку свідомості, де різні системи цінностей і практик можуть співіснувати і взаємодіяти, зберігаючи свою унікальність і водночас утворюючи цілісну, багат шарову картину.

Як зазначає авторка: «Однією з проблем західної культури через постмодернізм є відсутність об'єднуючих цінностей; постмодерне суспільство не може пояснити, чому модерність краща за домодерність. Полімодерність дає нам змогу стверджувати, **що зростання свободи та відповідальності є об'єктивним благом**, і це дозволяє нам аргументувати, чому одні суспільства кращі за інші» [3, с.102].

4.2. Зростання суспільства через еволюцію ідеї свободи

Ідея про те, що історія є рухом до більшої свободи, не є новою. Спершу її системно розробив **Георг Вільгельм Фрідріх Гегель** (1770–1831), вважаючи, що **дух народів розвивається через історичні процеси**, поступово наближаючись до самосвідомої свободи. Як він писав:

«Всесвітня історія є прогресом в усвідомленні свободи, — прогресом, який ми повинні пізнати у його необхідності» [19, Гегель, Філософія історії, Вступ] .

Сутність гегелівської філософії полягає у тому, що **історія не є хаотичним набором подій**, а проявом логічного розвитку духу. Кожна епоха, суспільство чи культура — це **етапи самопізнання свободи**, де людина та колектив поступово усвідомлюють свої права, обов'язки та потенціал автономії. Для Гегеля свобода — це не лише політичне явище, а глибинна категорія свідомості: людина стає по-справжньому вільною, коли її особистість і спільнота досягають гармонії через розуміння необхідності історичних процесів.

Свобода - це процес виходу за рамки власної детермінованості, який неможливий без цих рамок, адже саме реальні обмеження, які завжди супроводжують людське життя, формують контури нашого мислення.

Людина на самотрансформувальному рівні здатна вмістити всю складність ідеї свободи. З *архаїчної культурного коду* вона бере усвідомлення, що сила, здатність створювати безпечний простір і чинити опір — необхідні для неї умови. Із *традиційного коду* — розуміння, що для захисту від свавілля (як прояву чийсь волі, що обмежує нашу свободу) потрібні порядок, закон і правила. Модерна перспектива додає важливий вимір: оскільки закон є витвором людського розуму, він неминуче містить у собі недосконалості. Тому *модерна свобода* — це свобода бачити межу між нормами суспільства і власними цінностями, це свобода, що визнає: універсального щастя не існує, бо воно є різним для кожної людини. *Постмодерна свобода* вчить нас бачити сугестивність і владні механізми світу. Вона оголює те, як великі ідеї часто стають інструментами впливу, і допомагає визнати природний людський імпульс — прагнення утвердити власну волю. Постмодерн намагається звільнитися від цього імпульсу, але не здатний його скасувати, адже сама структура людської природи спирається на принцип влади. Влада розпочинається там де тварина вперше бере під контроль свій інстинкт.

Якщо останній рубіж до самотрансформаційного виміру свободи - це усвідомлення владного принципу, який змушує нас із підозрою дивитись один на одного, то що далі? Як розв'язати цю задачу? Чим замінити владу, щоб картковий будинок нашої свідомості не розсипався?

Мислителі різних епох пропонували різні відповіді, але їх єднає одна ідея: якщо ми не можемо заперечити контроль і підлеглість, ми можемо навчитися свідомо обирати між цими двома полюсами. Люди цього рівня приймають, що світ є полем сугестій, але вони вміють обирати, хто або що

матиме на них вплив. І, головне, вони здатні впливати на інших не для утвердження власної волі, а у відповідь на їхню реальну потребу.

«Якщо я йду схилом гори, то спершу бачу озеро, а потім, зробивши кілька кроків, — ліс. Мені доводиться обирати між озером і лісом. Якщо ж я хочу бачити і озеро, і ліс водночас, мені потрібно піднятися вище.» Сімона Вейль [17, с.320].

Висновки до розділу 4: Коли критична маса людей проходить індивідуацію на вищій рівні, з'являється нова епістемологічна інфраструктура спільноти — простір, де можливі складні переговори, рефлексія над власними помилками, гуманістичне бачення майбутнього. Саме така внутрішня якість громадян стає передумовою політичної суб'єктності суспільства: здатності не тільки захищати себе, а й творити новий порядок.

Наша здатність усвідомлювати простір свободи є водночас фундаментом і поштовхом до дорослішання — як окремих людей, так і держави загалом. Тож якщо ми справді прагнемо революції суспільного зростання, нам необхідно транслювати цю цінність із найвищого рівня свідомості — так, як це робить у своїй книзі «Про свободу» Тімоті Снайдер [17].

РОЗДІЛ 5

СВОБОДА - ЦІННІСТЬ ОБИРАТИ ЦІННОСТІ

5.1 Анамнез сучасної ідеї свободи

Тімоті Снайдер дуже тонко відчуває анамнез сучасності, адже є істориком, здатним за симптомами визначити історичні тенденції. Він розуміє, що проблема аномії, моральної розгубленості суспільства, фрустрації, загострення полярностей є наслідком культурного вірусу, певної ідеї що поселилась в наших головах і струмує поступальний розвиток суспільства. Тож, перед тим як вилікувати хворобу потрібно її назвати.

Він вважає, що західні суспільства надто зосередилися на сформульованій Ісаєю Берліном, британським філософом і теоретиком лібералізму, ідеї «свободи від», забуваючи, що «свобода для» є другою, не менш важливою стороною його концепції.

Негативна свобода — є ідеєю звільнення від примусу, від втручання держави, від будь-яких зовнішніх обмежень. Берлін описував її як простір, де ніхто не заважає індивіду діяти. Але ця модель не відповідає на запитання, заради чого діяти разом, які спільні цінності нас об'єднують і куди ми рухаємось як політична спільнота. Проте сам Ісая не робив вибір на користь тої чи іншої. Позитивну свободу він описував як здатність бути автором власних вчинків, керувати собою, діяти відповідно до розумних цілей і того образу добра, який людина усвідомлено обирає. Це свобода не від чогось, а для чогось — для самоздійснення, для творення, для відповідальності. Вона передбачає внутрішню силу, здатність до самоконтролю й моральну орієнтацію.

Берлін наголошував, що обидва виміри свободи є необхідними, але кожен із них несе і ризики: негативна свобода може перерости у байдужість і

атомізацію, а позитивна — у спробу нав'язати людям “справжній” шлях до добра. Саме тому він не обирав між ними, а закликав тримати напругу між цими двома полюсами.

Насправді вся історія розвитку людства є рухом від одного полюсу до іншого. Це чудово відображає спіральна динаміка - модель розвитку цінностей та свідомості людини й суспільств, що описує, *як змінюються способи мислення, світогляд, мотивації та соціальні структури в міру ускладнення життя*. Пропоную подивитись на неї через призму концепції Ісаї Берліна “Свободи від” і “Свободи для” - див. додаток А - *Емерджентно-циклічна теорія рівнів існування (спіральна динаміка)*.

Автором і засновником концепції є американський психолог Клер В. Грейвз (Clare W. Graves), професор психології з Union College. У 1950–1970-х він проводив масштабні емпіричні дослідження, аналізуючи тисячі індивідуальних даних про те, як люди оцінюють життя, приймають рішення й формують цінності. На основі цих довготривалих спостережень Грейвз і сформував теорію, яку пізніше назвав: **“Emergent Cyclical Levels of Existence” (ECLET)** — *Емерджентно-циклічна теорія рівнів існування* [37].

Модель підказує де ми зараз і яким має бути наступний крок, він про новий ступінь взаємин людей у суспільстві, про солідарність.

Щоб захотіти зробити цей крок, нам потрібно усвідомити наслідки подальшого застрягання. Тімоті Снайдер показує це надзвичайно переконливо. Він демонструє, що занадто фокусуючись на «свободі від» ми приходимо до **політики неминучості**. Цей термін описує віру суспільств у те, що форма правління чи економічна система, яка втілює найбільшу ідею свободи «від» — лібералізм, демократія, вільні ринки — нібито здатна сама по собі привести суспільство до блага:

“Після революцій 1989 року у Східній Європі американці перейняли політику неминучості. Чекали, що капіталізм наповнить світ демократією. Із джерела альтернатив у житті ринок перетворився на жадібного демона, який не пропускав суперників... Мовляв, світ, що існує, сам обернеться на той світ, яким має бути. **Свобода не може бути неминучою, бо у світі, яким керує неминучість, не може бути свободи.** Політика неминучості породжує пасивність, пригнічує бойовий дух людей. Вільні люди протистоять безликим силам або обертають їх собі на користь.” [17, с.216-217]

Коли ж в стані такої політики суспільство стикається з кризою, яку лінійний наратив не може пояснити — війна, економічний спад, політична корупція, нерівність — віра в “неминучість” розсипається. На її місце приходить **політика вічності** — спосіб мислення, який *скасовує майбутнє* і заморожує суспільство у нескінченному повторенні минулого (типовий приклад імперські амбіції росії). У політиці вічності немає розвитку, проектів, реформ — є лише: міфи про «золоту епоху», образ ворога, нескінченний цикл боротьби “ми проти них”, емоційна мобілізація замість раціонального планування. Політика вічності легко скачується в **політику катастрофи** — стан, коли криза стає політичним інструментом, а суспільство живе під постійною загрозою. Це той момент, коли: страх стає головним механізмом управління, катастрофа або фабрикується, або використовується як фон, майбутнє зникає, цінності втрачають силу, люди перестають вірити, що від них щось залежить. Політика катастрофи — це **тотальна відмова від свободи «для»**, тому що люди заражені страхом і починають бачити тільки одного: вижити.

Оскільки на думку Снайдера хвороба суспільств починається з неправильного розуміння ідеї свободи, то і лікування варто почати саме з цього виміру. Тож що може нас врятувати від всіх цих політик?

5.2. Зміна парадигми в розумінні свободи

Одна з найреволюційніших ідей Тімоті Снайдера звучить просто: **«Свобода є цінністю цінностей.»** [17, с.83]. Історик чудово усвідомлює, що вибір цінностей неможливий без того, щоб «достатньо добре розуміти себе і світ, щоб мати судження про цінності і втілювати їх» [17, с.47]. Тобто свобода нерозривна з рівнем особистісної зрілості, з тією здатністю, яку Кіган називає самоавторством і самотрансформаційністю.

Снайдер починає з фундаментального: **«цінності не можна оцінювати як фізичні об'єкти»**. Ми можемо сказати, що один камінь більший за інший, але не можемо сказати, що відданість «більша» за чесність. Цінності не вимірюються, не складаються в арифметичні пропорції, не конкурують за дефіцитний ресурс.

Навпаки — **вибір між цінностями є актом утвердження, а не споживання**. Коли ми обираємо красу, її у світі стає більше, а не менше. Обираючи справедливість, ми не знищуємо милосердя. «Необрана цінність завжди чекає на нас» [17,] — і ця думка Снайдера радикально змінює саму архітектуру свободи: вибір не є втратою, він є формою творення.

Проте множинність цінностей створює і свої пастки. Щоб навчитися поєднувати їх, каже Снайдер, потрібно уникнути кількох небезпек: **покори, тоталітаризму, ностальгійного застигання, фальшивої трагедії вибору**. Часто ми відмовляємося від цінності не тому, що вона «менш важлива», а тому, що не можемо втілити її негайно. Але **«те, що видається нерозв'язним конфліктом, може виявитися справою послідовності»**: достатньо утвердити одну цінність зараз, а іншу — пізніше.

Так народжується етика зрілості:

«Вільні люди мандрують у просторі між тим, що є, і тим, що має бути, та

розширюють прикордоння непередбачуваності» [17, с. 332] — це одна з найглибших думок Снайдера. Свобода не стабільний стан, а рух: здатність вибудовувати унікальні поєднання чеснот у потрібний момент. Ми вирішуємо, «які цінності утверджувати, у яких поєднаннях, з яких причин і в який час», а потім пробуємо знову. З практикою, пише він, ми набуваємо «людської грації» — внутрішньої пластичності, що дозволяє мудро тримати напругу між цінностями замість того, щоб зводити її до простих рішень.

Це приводить до важливого антропологічного висновку: «Дорогі нам речі справжні, але вони ніколи не тотожні, і не існує "правильного" способу їх упорядковувати» [17].

Можуть бути конфлікти між справедливістю і милосердям, між свободою і захищеністю, між красою і корисністю — але це не аргумент проти цінностей, а доказ того, що світ їхній не є монолітним. «Не існує одного наддобра», каже Снайдер. Якби воно існувало, світ був би механізмом, а **свобода — неможливою**.

Зрештою, він показує, що **свобода — цінність цінностей**, але для неї потрібні чесноти (консервативний вимір) і структури (соціалістичний вимір). Лешек Колаковський формулює це афористично: **ми маємо стати консервативними ліберальними соціалістами**. І це не оксиморон, а визнання того, що свобода завжди народжується на стику різних логік — і жодна з них не є самодостатньою:

“Те, що видається постійним зіткненням правиці і лівиці, оприявнює непроговорений американський консенсус: так, свобода безумовно є цінністю цінностей, як стверджують деякі праві. Втім щоб жити вільно, нам потрібні будуть структури, які підтримує багато лівих” [17, с. 337].

Висновки до розділу 5: Головна проблема сучасних суспільств полягає в однобокому розумінні свободи. Надмірна зосередженість на «свободі від» — на уникненні примусу, обмежень чи відповідальності — призвела до політики неминучості: віри в те, що «правильні» системи самі забезпечать нам майбутнє. Коли ця віра руйнується, суспільства скочуються в політику вічності та політику катастрофи — стан страху, поляризації й втрати цілей.

Тімоті Снайдер показує, що вихід можливий лише через переосмислення самої свободи: свобода — це не лише простір без втручання, а здатність обирати цінності і втілювати їх. Такий вибір вимагає зрілості, самоавторства та самотрансформаційної свідомості.

РОЗДІЛ 6

Телос як необмежений життєвий імпульс для чеснот

6.1. Відповідальність не можлива без цінності, якій вона має відповідати

Тімоті Снайдер повертає свободі полюс відповідальності, адже усвідомлений **вибір цінностей** завжди є дією, яка **ВІДПОВІДАЄ** на виклик долі, тобто на непередбачуваності. **Проте як ми можемо робити правильний вибір (не реактивний) якщо не бачимо перед собою загальної мети руху?**

На цю дилему намагається відповісти Елседай Макінтаєр у праці *“Після чеснот”* [11]. Щоб показати моральний стан сучасності, він використовує метафору катастрофи, яка зруйнувала цілісні знання про світ, залишивши нам лише фрагменти, які ми не знаємо, як скласти в єдину картину. Сучасні суспільства живуть посеред уламків моральних систем, де традиційні цінності розпалися і більше не передаються автоматично через спільноту, релігію чи родину. Макінтаєр вважає, що наші суспільства погрязли в дискусах без вирішення, заражені емотивізмом, релятивізмом через втрату ідеї спільного блага - телосу:

"Усі аргументи логічно обґрунтовані або їх легко розширити, щоб вони стали такими; висновки справді випливають із засновків. Проте конкурентні засновки мають такий характер, що ми не можемо зіставити їхні твердження. Кожен із них користується абсолютно відмінним нормативним або оціночним критерієм, через що відповідні твердження мають цілком різний характер... Саме тому наше суспільство не може зробити остаточного вибору між цими принципами, і нескінченність моральної суперечки є неминучою." [11]

Макінтайр визнає, що **емотивізм** точно описує, як **функціонує мораль у сучасному світі** — коли ми використовуємо моральні судження не для раціональної дискусії, а щоб справити певний нераціональний вплив на емоції або погляди тих, хто із даним судженням не погоджується.

Макінтайр стверджує, що **значення моральних висловів і шляхи їх використання розбіглися**: значення залишається таким, яким воно мало б бути, якби один із філософських проєктів Просвітництва був успішним; але використання — емотивістичне, таке, на яке можна було б очікувати, якби всі філософські проєкти провалились. Простіше кажучи, ми говоримо про мораль так, ніби вона ще є раціональною і універсальною, але насправді використовуємо її як інструмент емоційного впливу, бо суспільство втратило спільні моральні орієнтири (ми бачимо за кожною ідеологією владні структури).

6.2. Чому нам потрібна ідея суспільного блага, як працює її об'єднувальна функція?

Концепція до якої приходить Арістотель була продовженням ширшої традиції в якій Сократ, а за ним Платон намагались дати відповідь на ідеї релятивізму, які залишили по собі в спадок софісти. Релятивізм близький до сучасного емотивізму - його принцип наголошує на відносності знань, моралі та інших явищ, заперечуючи існування абсолютних істин, стандартів чи цінностей.

Макінтайр пояснює, що **софістський релятивізм виникає з поєднання двох ідей**:

1. **Успіх є локальним** — мати успіх означає мати успіх у конкретному місті-державі.

2. **Різні міста мають різні концепції чеснот** — те, що вважають справедливим у демократичних Афінах, може відрізнятися від того, що вважають справедливим в аристократичних Фівах чи мілітаристичній Спарті.

Існує відомий діалог між Сократом та Калікулою, який записаний учнем Сократа Платоном, він відображає зіткнення двох світоглядів:

Калікл вважає, що моральні правила — вигадка слабких. Сильний має право робити що хоче. Щастя — в задоволенні всіх бажань.

Сократ стверджує, що справжня сила — це контроль над собою, не над іншими. Той, хто є рабом своїх бажань, насправді слабкий. Краще постраждати від несправедливості, ніж вчинити її.

Дивовижно, як діалог, якому сьогодні вже 2 400 років, досі залишається актуальним. Сучасний Калікл — росія — каже: «моралі немає, вона відносна, а моральним є те, що визначає сильніший». Сучасний Сократ — Україна разом із демократичним світом — відповідає: «справжня сила — це моральність».

Звісно, ми не можемо заперечувати силу як умову виживання організму в природі. Але ми так само не можемо заперечити, що еволюція є передумовою тяглості життя, адже саме вона створює простір для боротьби й виживання сильнішого. Тому моральність, яка є вищим вираженням самої еволюції, завжди стоятиме над простим принципом виживання.

Цей нерв надзвичайно вдало вдається спіймати згаданому вище Уолдо Емерсону, він пише: “Якщо думка робить вільним, то й моральне почуття також. Суміші духовної хімії не піддаються аналізу. Проте ми бачимо, що зі сприйняттям істини поєднується бажання, щоб вона перемогла. Ця прихильність необхідна для волі. Більше того, коли з'являється сильна воля,

це зазвичай є результатом певної єдності організації, ніби вся енергія тіла і розуму тече в одному напрямку... Неможливо штучно створити сильну волю. Там, де проявляється сила волі, вона повинна спиратися на універсальну силу... Для будь-якої обмеженої волі можливий хабар. Але чиста симпатія до універсальних цілей є нескінченною силою, яку неможливо підкупити чи зігнути. **Хто мав досвід морального почуття, той не може не вірити в необмежену силу.**” [35]

Наб необхідно відчувати співпричетність моральній істині. Щойно ми забуваємо про це й дозволяємо внутрішнім суперечностям, корупції та страхам опустити нашу моральну планку, ми втрачаємо доступ до цієї сили. Сили, яку дарує сама природа, адже універсальні моральні принципи завжди узгоджені з її масштабом і спрямовані на збереження тяглості життя.

Саме до такого рівня складності апелює й аристотелівська ідея телосу — спроба зняти суперечність між мораллю та «правом сильного». Телос не може суперечити природі, бо він і є завданням, яке ставить перед нами природа: підтримувати й примножувати спільне життя.

Сьогодні людські технології досягли такої потужності, що рух у протилежному напрямку — реалістичний сценарій. Тож війна в одному регіоні виявляється питанням значущим для всіх. Сьогодні нам як ніколи раніше потрібна ідея телоса, не єдиноправильної ідеології з певним набором цінностей, **а телос про вміння взаємодіяти в різності заради спільного блага.**

За Арістотелем *telos* — це «кінцева мета» кожної істоти. Філософ вважав, що дерево чи людина запрограмовані певним чином процвітати й використовують доступні їм засоби, щоб реалізувати це призначення. Особливість людини полягає в розумі: саме він відрізняє нас від інших живих істот і є шляхом, який веде до нашого телосу. Арістотель наголошував, що

людина має *telos* реалізувати свою сутнісну природу як раціональної істоти. Завдяки розуму вона здатна ухвалювати такі рішення, що наближають її до остаточного блага, — і це спосіб досягти справжнього щастя.

Щастя ж, у його розумінні, є продуктом осмисленого життя: життя, в якому людина чинить відповідно до того, що визнає правильним.

Метою людського життя є *eudaimonia* (перекладається як «щастя», «процвітання», «успіх», «хороша робота») — стан глибокого, стійкого, розумного благополуччя. Це не емоція і не приватна насолода, а форма повноти буття, можлива лише тоді, коли людина реалізує свій потенціал як істота і розумна, і політична. По суті, це все життя, прожите найкращим чином.

Евдемонія неможлива без чеснот: «Чим тоді для людини постає благо? Він дає йому назву *eudaimonia*. Чесноти — це ті якості, що допомагають особі досягти *eudaimonia*, а їхній брак перешкоджає рухові до *telos*.» [11]

Простіше кажучи:

Telos — це куди ти йдеш як людина.

Eudaimonia — як виглядає досягнення цієї мети.

А чесноти — це не інструменти, а сама тканина такого життя.

«Вияв чеснот у цьому розумінні не є засобом досягнення блага людини. Адже те, що складає благо людини, — це її життя, прожите найкращим чином, і вияв чеснот є необхідною й головною складовою такого життя, а не просто підготовчою вправою» [11].

Макінтаєр наголошує, що **тільки саме уявлення про телос — про ціль, призначення й кінцеву мету людського життя — здатно утримати ідею доцільності самої моралі**. Адже нащо нам знати правила гри, якщо ми не хочемо виграти? Нащо нам старатись бути доброчесними громадянами, як

що це не дасть нам відчувати повноти життя? Для чого поширювати в суспільстві ідею евдемонії та чеснотливості, якщо ми не маємо наміру ставати щасливішими, живучи у зрілому, гармонійному, стійкому до непередбачуваностей суспільстві? Нащо нам сперечатися із смертю, адаптуючись до життя, змінюючи себе, якщо ми не відкрили для себе значення життя?

В театрі чи в кіно: якщо актор не знає, яке внутрішнє прагнення пронизує всі вчинки його персонажа, — він не здатний по-справжньому оживити роль. Немає імпульсу, немає напрямку, немає живого сенсу, гра видаватиметься фальшивою. Неможливо зіграти майстерно героя, неусвідомлюючи якого виду щастя він прагне, бо звісно у кожного воно своє. Тому суспільний *телос* полягає в тому, щоб створити простір можливостей для реалізації різних уявлень про щастя — за умови, що жодне з них не позбавляє інших їхнього права на власну евдемонію.

Макінтаєр стверджує, що Просвітницький проєкт зазнав поразки у сфері моралі саме тому, що поставив раціональність і самі чесноти на місце телоса. Він повірив, що достатньо мати правила, аби люди поводитися морально, і що сама раціональність може бути джерелом обов'язку. Але відкинути уявлення про кінцеву мету людського життя й водночас вимагати моральності — це все одно, що просити актора зіграти роль, не розуміючи, на якому внутрішньому прагненні ця роль тримається.

У такому разі людина може імітувати чесноти, виходячи з уявлень про те, як вони виглядають зовні. Але наскільки тонкою не була б межа між **бути і здаватись**, вона неминуче проявляється — і для спостерігача, і для того, хто грає. **Без горизонту сенсу чесноти перестають бути формами майстерності та рисами характеру, які ведуть людину до її добра; вони перетворюються на набір рекомендацій або на моральні декорації.**

Сучасні дослідження підтверджують: раціональність сама по собі не здатна зробити людину щасливою і навіть більш зрілою. Емоційний інтелект цінується не менше за інтелект звичайний, а знання про тіло й гормональний фон дозволяють нам краще управляти власним станом, надаючи «сосуду для душі» необхідний відпочинок або фізичне навантаження.

Та навіть якщо ми вміло налаштуємо ці три виміри — розум, емоції й тіло — без наявності *телоса*, який можна віднести до духовного, трансцендентного рівня людини і який робить нас співпричетними вічності, ми не зможемо по-справжньому пережити повноту життя. Саме духовний вимір допомагає нам подолати страх смерті — первісну причину страху перед власною трансформацією. **Тож якщо моральна зрілість неможлива без подолання екзистенційного страху, щоб не боятися змінюватися, нам потрібен телос.** як писав Фрідріх Ніцше, чию думку Франкл активно використовує у логотерапії: **«Той, хто має «навіщо» жити, може витримати майже будь-яке «як».»** [38]

Ця важлива ідея особливо цінна, бо перевірена досвідом. Саме сенс дає нам силу відповідати на найскладніші виклики долі, тобто робить нас **ВІДПОВІДАЛЬНИМ** і **ВІДПОВІДНИМ** тому високому кінцевому призначенню яке ставить перед нами життя. А хочемо ми бути відповідальними і відповідними, бо відчуваємо що саме цей шлях наповнює наше існування **ЖИТТЯМ**.

Нікомахова етика Арістотеля, на мою думку, по-справжньому випередила свій час. Народжена в епоху традиційних культурних кодів, коли людство тільки навчалося захищати чесних і добропорядних громадян від варварського свавілля через створення спільних законів і правил, вона постала як ідея самотрансформаційного рівня. Повернення до триєдиної конструкції етики не є ностальгією за уявною «Золотою добою». Навпаки,

віддаленість у часі, нові знання про людську природу, досвід успіхів і помилок, розуміння динаміки ціннісних систем, усвідомлення еволюційної ролі культури та рівнів зрілості суспільств — усе це дозволяє поглянути на ідеї Арістотеля з ширшої перспективи. І саме завдяки цьому відкривається справжня цінність його знання, яке можна сміливо вважати самотрансформаційним. Як писав Томас Еліот:

«We shall not cease from exploration,

And the end of all our exploring

Will be to arrive where we started

And know the place for the first time.» [39]

6.3. Телос не тотожний ідеології, він ближчий до ідеї “свободи для”

Розуміння Тімоті Снайдером позитивної свободи близьке і майже тотожне самій ідеї телосу Арістотеля: **“Позитивна свобода знову веде нас одне до одного.** Там, де свобода негативна, де вона - лише відсутність бар'єрів, ми можемо почати міркувати одне про одного як про ще одну надокучливу перепону. Якщо ж свобода є позитивною, наявністю чеснот, котрі ми утверджуємо в світі, який формуємо власноруч, ми можемо розгледіти ті самі дії інших” [17, с. 301] .

Якщо простежити ту “наскрізну дію”, яку здійснює Тімоті Снайдер, пояснюючи читачеві різні виміри свободи, то стане помітно: він методично веде нас до усвідомлення суспільного блага, але робить це через мову й категорії, які ближчі сучасній людині та відповідають сьогоднішнім викликам.

Погано це чи ні, але для більшості ідея свободи звучить зрозуміліше, ніж ідея спільного добра, тим більш телосу чи евдомонії. Одна з причин — цілком раціональний страх перед новими ідеологіями, які можуть повернути суспільства до несвободи, автократії чи тоталітаризму. Ми інтуїтивно остерігаємося всього, що нагадує “велику правду” або централізований проєкт, бо добре пам’ятаємо, до чого призводило насадження таких істин у XX столітті.

Максим Розумний у книзі *«Національна доктрина»* влучно описує цю проблему, що стала структурною хвилюю українського суспільства:

«Через реакцію на радянський режим, із його чіткою ідеологією, в тогочасному соціумі сформувалося критичне ставлення до будь-якої ідеології. У результаті ми створили державу без чіткого вектору» [10] .

Проте Арістотель з його ідеєю телосу та евдомонії нам конче потрібен, саме тому що його об’єднуючий метанаратив не є запертою на самій собі системою. Навпаки його бачення полісу та держави стоїть у принциповій опозиції до більш автократичних проєкції Платона. Арістотель не схиляє нас до визначення жорсткої ієрархії цінностей і чеснот. У *«Політиці»* він пише:

«Всяка держава — певне об’єднання, а будь-яке об’єднання утворюється заради певного щастя» [40, Book I, 1, 1252a1–7.] .

Ця думка напрочуд сучасна: сенс політичної спільноти — не в контролі, не в підпорядкуванні, а в створенні умов, за яких люди можуть здійснювати своє благо. При цьому Арістотель добре усвідомлює, що телос кожної людини буде різнитися, що наші уявлення про щастя, досконалість чи добро не зводяться до одного універсального шаблону. Але спільним для всіх є інше: **неможливо реалізувати своє щастя у відриві від спільноти.**

6.4. Солідарність як дія, що народжується з “боргу любові”

“Солідарність - провідна зоря землі вільних”.

Тімоті Снайдер [17, с.291] .

Відомий вислів Арістотеля «людина — політична тварина» [40] - це зовсім не твердження про приреченість до політики й не про владні ігри. У прямому сенсі філософ говорить про те, що: людина за своєю природою може стати собою лише в межах поліса — спільноти, де можливі мова, етика, взаємна відповідальність і співтворення блага.

Індивідуальне щастя ніколи не існує у вакуумі. Неможливо почуватися цілісним, коли живеш у спільноті «нещасливих людей», де емоційне зараження діє точно й невблаганно. І хоча люди самоавторного типу свідомості зазвичай мають достатньо автономності, щоб замінити “нещасне” середовище на “щасливіше”, це аж ніяк не означає що зміна місця їх врятує від власної фрустрації відсутністю сенсу.

Одна з найсуттєвіших криз, що переводить людину на самотрансформувальний п'ятий рівень, — це досвід раптової порожнечі: момент, коли сенс, світ, який ти собі збудував, перестає наповнювати. Якщо шукати щастя лише у зовнішньому — світ неминуче розчарує. Якщо шукати його лише у власній реалізації — сенс із часом починає бродити, втрачаючи смак.

Перелом настає тоді, коли ми усвідомлюємо: єдиний спосіб підтримувати постійний живий потік — це не накопичувати його в собі, а пропускати далі. Кожен момент переходу дарує нам короткий дотик до повноти життя, до тієї інтенсивності, яка підказує: ми рухаємося правильно. Еволюція не дарма «винагороджує» нас гормональною бурєю під час поривів — вона підказує напрям.

Та справжня повнота відкривається на п'ятому рівні, коли відкривається найцікавіший парадокс: чим більше людина починає віддавати в світ, тим вона стає щасливішою.

У цьому й полягає фінальна дорослість — перехід від пошуку зовнішнього блага до здатності бути його джерелом. Добро, любов і свобода перестають бути тим, що потрібно шукати зовні; вони стають тим, що людина пропускає крізь себе в світ. А оскільки потік проходить крізь неї, то вона завжди співпричетна його повноті.

Щедрість завжди приносить більше радості тому, хто дає. Бо той, хто отримує, стає боржником. І коли йдеться не про гроші, а про такі речі, як любов, повага, свобода, підтримка чи можливість розвитку, цей «борг» не принижує — він спонукає зростати, віддавати далі, входити у коло взаємної відповідальності. Як зауважував П'єр Бурдьє, будь-який акт дарування створює невидимий соціальний обмін — форму символічного капіталу. Дар не зникає: він живе у стосунках, породжуючи взаємність і підтримуючи ті зв'язки, на яких тримається спільнота [41]. Саме тому щедрість не лише об'єднує людей, а й поширює у суспільстві імпульс солідарності.

Неймовірно сильна фраза Ігоря Козловського — «я боржник любові» — і вагомість його духовної спадщини лише підтверджують цю закономірність [42]. Це формула, у якій відчувається не тільки особистий досвід, а й глибинна логіка людської зрілості. Хіба це не відображає тої колективної динаміки, якої нам варто прагнути?

Висновки до розділу 6: По суті, ідея про те, що людина має бути чеснотливою сама по собі, виходячи з власного раціонального вибору, а не з прагнення наблизитися до якоїсь фінальної життєвої мети (як у проєкті Просвітництва), є епістемологією, що відповідає 4-му порядку розвитку ego — самоавторному. У певний період життя таке бачення справді може бути

паливом для розвитку окремих чеснот. Проте самоавторний розум обмежений власними кордонами, а реалізація проєкту особистої чеснотливості «заради себе» — хоч і виклик, але відносно досяжний; у ширшій перспективі такий горизонт неминуче втрачає імпульс.

Телос як спільне суспільне благо — майже недосяжний горизонт, і саме тому його потенціал спонукати нас до дії, зростання, розвитку чеснот є необмеженим.

Коли ж ми намагаємося звести телос до певної моральної рамки чи утопічної моделі майбутнього, де є місце лише для «правильних» обраних цінностей, — ми відрізаємо себе від джерела. У театральному мистецтві актор, який грає “результат історії”, завжди виглядає карикатурно. Так само і в житті: фіксація на завчасно відомій кінцевій картині світу позбавляє нас живого імпульсу співтворення.

Щоб зберігати життєвий імпульс співтворення нам потрібно навчитись балансувати між усвідомленою частиною телосу: нею є евдемонія, солідарність, свобода, та її таємничею невловимою красою. Перефразовуючи фразу Скороводи: світові варто ловити телос так, щоб він залишався невловимим.

РОЗДІЛ 7

Практичні рішення

7.1. Маркетинг для зростання

Якщо телос справді залежить від дорослості нашої свідомості, то чому б не сказати простіше: **сучасним телосом є освіта та розвиток суспільства?** І тут, мабуть, найвлучнішу відповідь може дати не філософ, а грамотний маркетинголог. Люди не купують складне, доки самі не стали складнішими. Люди купують привабливе — те, що здається бажаним і нібито відкриває шлях до вищого статусу.

Тож, певною мірою, **Фрідріх Шиллер** зі своєю ідеєю виховання людини через красу мислив як блискучий маркетинголог, який розуміє, як передати складний проект людського зростання так, щоб його хотілося “придбати”. Краса — це не прикраса, а канал, через який складні сенси стають доступними для тих, хто ще не дійшов до самоавторного чи самотрансформувального рівня.

Саме тому нам потрібні прості, емоційно відкриті форми: історії, кіно, ролики, кліпи, міфи, наративи, які містять **правильні смислові якорі**, впізнавані моделі поведінки, моральні орієнтири й живі приклади людської гідності. Україна рухається в цьому напрямі, хоча попереду ще багато роботи.

7.2. Поради драматургам та режисерам

Україні потрібно не просто виробляти контент, щоб нейтралізувати культурний вплив ворога. Такий підхід залишається інерційним і продовжує логіку «свободи від», позбавлену стратегічної глибини. Нам потрібно навчитися творити культурні продукти в парадигмі «свободи для» — продукти, які формують сенс, дорослість і здатність до відповідальності.

Нам потрібні історії, що допомагають людям переходити з 3-го на 4-й порядок, не викидаючи їх із орбіти спільнотних цінностей; але ключовий акцент має бути на переході з 4-го на 5-й — до свідомості, здатної до співтворення, солідарності та системного бачення.

Кіно — завжди історія про те, **як одна ціннісна парадигма героя поступово витісняє іншу**. Це практичний інструмент, що дає нам доступ до тих дилем, із яких народжується дорослішання. Це майже завжди історія про дорослішання в якій конфлікт і кульмінаційна подія зазвичай відображають протиборство двох ціннісних парадигм антагоніста - старої та нової. Зміна рівня ментальної складності завжди супроводжується зміною системи цінностей. Герой робить вибір між звичайними, «успадкованими» цінностями та тими новими смислами, які поступово вимагають визнання і піднімають його над самим собою.

Для кожного рівня дорослості характерні свої цінності. Якщо розуміти, які саме, можна створювати кіно, що наближає нас до суспільного блага. Див. схематичні зображення, які відображають ціннісні конфлікти під час переходу героя з 3-го на 4-й рівень (Додаток Б) та з 4-го на 5-й (Додаток В).

Для побудови схем я спираюся на ідею універсального конфлікту, категорії Потоку і Буття, на які він спирається, мають свої підвалини у філософії Мамардашвілі [43], у концепції плинності досвіду Протагора [44] та у гераклітівській доктрині постійного становлення[45], які звів у спільну рамку український письменник Любко Дереш.

Потік — це життя довкола нас у його інерції: ріка обставин, побуту й реакцій. Це стереотипи, рутинність, ментальні програми, звички мислення. Потік захоплює нас у вир нескінченних причин і наслідків, які не мають ні початку, ні кінця; він змушує реагувати автоматично, часто всупереч внутрішній правді. У потоці людина діє не з вибору, а з інерції.

Совість натомість належить до другого виміру — до категорії Буття.

Буття — це те місце (або стан), куди потрапляє людина, коли робить зусилля виринути з потоку. Це точка внутрішньої вертикалі, де можливе не реактивне, а вольове рішення, оперте на ідеальні цінності. Це той простір, де людина стоїть поруч із тим, що для неї правильне; де вона стає співпричетною до власних найвищих переконань. Ідеальні цінності тут — не абстракції, а ті “опори”, які дозволяють людині піднятися на новий рівень складності та здійснити акт дорослішання.

Ці дві сфери — Потік і Буття — перебувають у постійному конфлікті. Вони несумісні.

Людина або:

- підкоряється Потоку, засинає в інерції, віддається власним слабкостям і повторює те, що диктують обставини;

або:

- знаходить опору в цінностях, виривається у Буття й робить крок, який неможливо пояснити зовнішніми причинами — лише внутрішнім рішенням.

Саме завдяки цьому кроку антагоніст перетворюється на героя, за яким нам цікаво спостерігати. Драматична трансформація героя завжди відбувається в момент його виходу з Потоку в Буття — у ту точку, де з’являється вибір, а отже й можливість зростання.

Важливо розуміти, що такі **вищі ідеальні цінності**, як свобода, гідність, рівність і спільне благо, не є прерогативою лише п’ятого —

самотрансформувального — рівня свідомості. Вони супроводжують людину на всьому шляху розвитку. Але на кожному рівні наш спосіб бачити, переживати й застосовувати їх радикально різниться.

На 3-му рівні (самоврядному, груповому)

Цінності мають груповий характер.

Вони:

- спрямовані на «своїх»
- прив'язані до національної, релігійної або локальної ідентичності
- мають умовність: *«ми за рівність — але лише серед нас»*
- визнають суверенітет Іншого тільки тоді, коли він не загрожує

групі

На цьому рівні благо — це благо спільноти, до якої я належу. Цінності працюють, але вони ще ексклюзивні, вони захищають межі, а не розширюють їх.

На 4-му рівні (самоавторному)

Ті самі цінності осмислюються вже через призму індивідуальної автономії:

- **гідність** — як внутрішня непорушна властивість кожної людини
- **свобода** — як умова самореалізації особистості
- **рівність** — як моральний і правовий стандарт, який має бути

універсальним

На цьому рівні людина вже може бачити й визнавати Іншого як рівного; світ стає ширшим, а цінності — інклюзивнішими.

На 5-му рівні (самотрансформувальному)

Цінності переходять у зовсім інший вимір:

- вони стають **універсальними законами**, а не лише індивідуальними переконаннями
- вони практикуються **найбільш цілісно**, бо людина здатна вміщати множинність різних парадигм
- свобода, гідність, рівність і спільне благо вже не конкурують між собою, а формують єдиний моральний простір, у якому можливе співтворення.

На цьому рівні людина починає мислити й діяти не лише від власного «я» і не лише від «нас», а від імені ширшого кола, включаючи майбутні покоління, різні культури і навіть саму планету як живу систему

7.3. Про наратив.

Хоч нам потрібно вміти продати складний шлях красиво, проте це не значить, що в полі наративів ми маємо і надалі обходити ідею телосу. Та і бути чесною, вона не є занадто складною, щоб уникати її прямого пояснення. Якомога частіше нам треба говорити, що благо суспільства завжди залежить від вміння громадян взаємодіяти, домовлятись, знаходити спільне при всій різності.

Зараз іде великий акцент на ідею єдності. Але, як на мене, таке спрощення вже не працює так ефективно, як у перші місяці великої війни. І

Арістотель, до речі, теж не погодився б із подібною редукцією. Він прямо критикує ідею **абсолютної єдності**:

“Треба визнати, що єдність у державі повинна бути відносною, а не абсолютною. Так само і щодо сім’ї; коли ж ця єдність зайде дуже далеко, то держава зникне. А якщо навіть існуватиме, все ж вона на шляху до власної загибелі перетвориться на розладнане об’єднання, так ніби хтось симфонію замінив одним голосом або ритм тактом.

І держава існуватиме тільки в тому випадку, коли має об’єднання, куди входить **багато самодостатніх одиниць**. А коли треба домагатися, щоб воно існувало як самодостатніше, то так само необхіднішим буде менший ступінь єдності, ніж більший.” [46, 2–3, 1261a17–126]

Але Арістотель додає важливе уточнення: прагнути об’єднання варто не через уніфікацію й не шляхом придушення різниць, а через **виховання громадян**, тобто через зростання їхньої зрілості. Якщо перекласти це мовою сучасних концепцій, йдеться про таке: **чим більше в суспільстві людей самотрансформувального рівня, здатних утримувати декілька парадигм одночасно, тим більше “соціального клею” вони здатні виробити — у вигляді практик, рішень і інституцій, що множать можливості для всіх.**

Тоді постає питання: **яким наративом можна поглибити ідею Єдності, щоб вона працювала не як спрощене гасло, а як шлях розвитку?**

На мою думку, ключ — у зміні акценту. Єдність не може й не повинна бути самодостатньою ціллю. Вона не існує заради самої себе і тим більше — не лише заради виживання. Єдність стає цінністю тоді, коли спрямована на **взаємодію заради співтворення**: заради того, щоб спільно творити щасливіше, змістовніше суспільство, яке дбає і про теперішніх, і про майбутніх.

Людина так влаштована, що для її свідомості не існує те, що не названо. Тож одна з наших задач тримати в полі реальності досить очевидні речі, які б мали самі собою розумітись. Та все ж деякі з них просто зникають з поля комунікацій. Таке зникнення здатне зламати всю конструкцію на яких тримається етос, як це стало із Арістотелівським телосом.

Слова та словосполучення, які варто комунікувати частіше: суспільне благо (не варто боятись ідеалізму фразеологізму - саме в ньому є імпульс до оживлення), спільні правила гри, дискусія, взаємодія, співтворення, єдність в різності, чесноти, телос, повнота життя, сенс життя, найвищі цінності, “свобода для”, позитивна свобода, солідарність, гармонійне співжиття, відповідальність, мудрість, воля.

7.4. Освіта більдунгу.

Лене Андреасен Гоффман дуже точно розрізняє два рівні: механіку розвитку людини та те, що здатне вплинути на цей акт трансформаційного дорослішання. Психологія розвитку може описати стадії емоційного, морального чи інтелектуального зростання, але вона залишається аналітичним інструментом, порожньою рамкою. Знання структури може дати лише усвідомлення того, що з людиною відбувається в моменті, і таким чином додати впевненості в необхідності змін. Для реального зрушення потрібне інше — культурне середовище, що створює досвід трансформації, а не лише про нього розповідає.

У Данії, завдяки розвитку системи народних шкіл (folk-schools) в XIX-XX ст, сформувалося значне культурно-освітнє середовище, яке сприяло вихованню свідомих, активних громадян із почуттям громадської ідентичності, відповідальності та солідарності. Цей процес — в одному з багатьох факторів — сприяв поступовому підвищенню суспільного

добробуту і соціально-економічному розвитку країни, яка до того була однією з найбідніших в Європі.

Грундтвіг, який сформулював ідею народних високих шкіл, був прибічником популярного в Німеччині серед ідеалістів світського руху більдунгу. Проте фінальне осяяння сталося після його подорожі в Англію з якої виніс декілька усвідомлень:

- жінки здатні до інтелектуальної роботи так само як і чоловіки,
- селяни можуть брати участь у політичних зборах,
- доросла освіта має будуватися на дискусії,
- культура та історія здатні пробуджувати гідність і відповідальність.

“Суть ідеї полягала в тому, що нам потрібні культурна ідентичність і різноманітність. А також належність - маємо відчувати і знати, хто ми є. Нам потрібні народ та історія, і це - про ідентичність. Мусимо також уміти цивілізовано висловлюватись і дискутувати, і це - про різноманітність.

Народ - це не однаковість, зовсім навпаки, це здатність дискутувати й дивитися на речі по-різному, водночас розділяючи дух, який дає нам змогу відчувати прихильність одне до одного та разом піклуватися про нашу країну.” [3, 73-74]

Цікаво як школи свідомо чи несвідомо працювали на 4 рівнях людини:

1. Дух — національна культура, міфи, епос, пісні, поезія, які формують внутрішній зв'язок із традицією, історією та спільнотою.

Крістен Колд (1816–1870) — данський педагог, один із засновників і найяскравіших організаторів руху *folk high schools*, вважав, що школа має бути не лише про розвиток інтелекту та критичного мислення. Вона повинна запалити іскру в душі, зворушити дух, стати моральним та естетичним досвідом для учнів. Епоси чудово передають ідею телосу, життєвого

призначення. Як зазначає Джеймс Голліс у книзі «Міфологеми»: *«коли внутрішній міф і зовнішній міф у нас не збігаються, душа є розділеною. Якщо зовнішній міф не підтримує індивідуацію, ми проживаємо екзистенційну дисоціацію»* [47, с. 186] . Це працює й навпаки: міф, що підтримує індивідуацію, нагадує нам про те, яким має бути шлях до нашої цілісності, нашої евдемонії.

«Здатність не лише бути обізнаним про людей і проблеми у світі, але й справді відчувати відповідальність перед ними та володіти навичками змінювати щось на краще — ось що по-справжньому має значення» [3, с. 104], — пише Лене, наголошуючи на тому, що розбудити сумління — одна з головних задач більдунгу. Для більдунгу важливішим є не стільки розширення свідомості, скільки пробудження людського покликання.

«Ця екзистенційна свобода, почуття відповідальності й те, як ми втілюємо їх у щоденних діях, є тим, як ми вибудовуємо довіру. Довіра — зворотна сторона відповідальності, що є продуктом збільшення екзистенційної свободи та розвитку. Більдунг, який збуджує наші емоції через естетику, через грандіозні наративи та мистецтво, може зворушити нас, пробудити наше сумління та закликати до дії» [3, с. 106].

2. Розум — Сократівський метод дискусій, філософія, політичні ідеї, вміння сперечатися цивілізовано.

Розум звільняється, коли процес пізнання є живим процесом. Метод дискусій допомагає набагато швидше збагнути обмеженість власної парадигми і відповідно бути відкритим для того, щоб її доповнити. Запитання важливіші за відповіді. Сьогодні такий підхід практикується в Академії більдунгу в Нідерландах:

“Єдине, що потрібно для створення програм більдунгу у вищій освіті, це відмовитися від переконання, що вам є чого навчитись. Навчання має зосереджуватися на дослідженні запитань, а не на наданні відповідей.” [3, с. 168]

3. Емоційний інтелект — середовище, що сприяло дружбі між студентами і вчителями. Студенти мешкали у школах разом із вчителями. Вищезгаданий Колд створював відчуття дому і був господарником.

4. Тіло / реальність — у школах обов'язково викладались сучасні технології, ремесла, виробництво, таким чином залучаючи студентів до практик, що вкорінюють людину у світ реальних дій.

Більдунг у цьому сенсі — це не просто “освіта”, а інтеграція в культурну тканину, де людина вчиться бачити себе частиною історії, спільноти та ширшого символічного світу. Це культура, що “вростає в нас”, і культура, яку ми можемо “нести далі”.

Упродовж XX століття саме випускники цих шкіл ініціювали кооперативний рух, громадські інституції, фермерські спілки та мережу самоорганізованих ініціатив, які стали опорами місцевої демократії. Освіта Більдунг формувала не споживача системи, а її співтворця.

Лене Андерсон, розмірковуючи про те, як ми можемо адаптувати ці методи до сучасності, повертається до ідеї культурних кодів і пропонує спиратися в освіті молодих людей саме на таку послідовність викладення матеріалу, яка відповідатиме послідовності цих культурних епох і тим самим готуватиме наше мислення до майбутніх трансформацій. На її думку, це має сенс, бо ми все ще народжуємося з мозком мисливця-збирача і, отже, біологічно готові до народження в кам'яному віці. Лише через освіту, інкультурацію, життєвий досвід і наш моральний та емоційний розвиток,

тобто більдунг, ми можемо прийти до того, щоб розуміти й впоратися зі складнощами нашого суспільства.

Більдунг можна розглядати як форму внутрішньої свободи, яка лише частково пов'язана з політичними чи громадянськими свободами, але водночас є їхньою передумовою. Йдеться про свободу, що постає тоді, коли людина поступово виходить з-під безпосереднього впливу біологічних імпульсів, емоційних реакцій, засвоєних у дитинстві моральних настанов та соціальних норм. Більдунг не зводиться до визволення від зовнішнього контролю чи влади — це процес набуття автономії, внутрішньої інтегрованості та здатності діяти відповідально у ширшому соціальному й культурному контексті.

Таке розуміння свободи передбачає спроможність орієнтуватися не лише на миттєві бажання чи вузьке коло інтересів, а на етичні імперативи, які стають очевидними при погляді з ширшої часової перспективи та у взаємодії з більшими спільнотами. Чим ширшим є коло людей, з яким індивід здатен себе ототожнювати та перед яким може відчувати моральний обов'язок, і чим довшу часову перспективу він здатен охопити, тим більшою є його екзистенційна свобода — свобода брати відповідальність за значущі речі, не сприймаючи це як обмеження власної автономії. У такий спосіб людина звільняється не від відповідальності, а від дріб'язкових, імпульсивних чи звичкових реакцій, що обмежують її розвиток.

7.5. Суспільні практики, що вчать діяти чеснотливо

Один із ключових висновків Макінтаєра в *“Після чеснот”* полягає в тому, що повернення життєвого імпульсу ідеї чеснот неможливе без **традицій і практик**, які створюють середовище для їхнього прояву та формують спільну мету. Лише в такому контексті евдемонія — повнота життя і справжнє процвітання — здатна проявитися, бо чесноти стають не

абстрактною ідеєю, а реальною силою, що підтримує **взаємодію, співтворення та спільне благо**.

Підтвердженням цього підходу можна вважати дослідження Філіпа Зімбардо, автора Стенфордського в'язничного експерименту та книги *“Ефект Люцефера”* [48]. Він показав, що обставини мають критичне значення: соціальне середовище здатне потужним чином впливати на поведінку і психічний стан навіть звичайних людей. У Стенфордському експерименті учасники виконували ролі охоронців і ув'язнених. Уже за короткий час психічно здорові та раціонально виважені студенти-охоронці почали проявляти **схильність до дегуманізації та насильства**, застосовуючи психологічний тиск, приниження та жорстокість, які спершу здавалися їм неможливими. Як зазначає Зімбардо:

“Стенфордський в'язничний експеримент відкрив нам неприємну істину: більшість людей здатні змінюватися під впливом обставин. Те, як ми думаємо, що поведемо себе в тій чи іншій ситуації, часто зовсім не збігається з тим, як ми поведимося насправді.” [48, 244-245]

Водночас Зімбардо показує й інший бік:

“Якщо створити середовище, яке спонукає до добрих дій, людина згодом ‘підтягує’ під це свою філософію, раціоналізує її. Тобто дія, яка спершу є соціальною, з часом стає внутрішньо осмисленою — вона перетворюється на чесноту.”[48, 504]

Таким чином, чесноти реально можна **розвивати через традиції та повторювані практики**, які формують поведінку та свідомість. Тому хвилина мовчання за загиблими воїнами о 09:00 по всій Україні або спільні громадські ініціативи на кшталт всеукраїнський диктант необхідні події для інкультурації громадян. Через такі практики окремі дії стають соціально

осмисленими і перетворюються на частину **етосу спільноти**, підтримуючи її цінності та взаємодію.

Висновки до розділу 7: Якщо ми прагнемо суспільного зростання, нам потрібно не тільки знати, як працює розвиток людини, а й створювати культурні середовища, наративи й практики, які його запускають. Освіта, мистецтво, міфи, драматургія, традиції й громадські ритуали — це інструменти, що переводять людей на вищі рівні свідомості, формують чесноти й укорінюють спільне благо як телос. Україна зростатиме настільки, наскільки здатна буде виховувати громадян, для яких свобода означає не «звільнення від», а можливість взаємодіяти, відповідати й співтворити.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило сформуванати цілісну філософську рамку, у якій суспільна зміна постає не стільки як результат політичних рішень чи інституційних реформ, скільки як наслідок внутрішньої трансформації людини та її здатності до вищих рівнів свідомості. Досягнуті результати підтверджують початкову гіпотезу: **виживання та розвиток суспільства неможливі без дорослішання його громадян**, а критичною умовою є перехід якомога більшої кількості людей до самотрансформаційного рівня.

Найпершим результатом роботи є **обґрунтування чотиривимірної структури людської будови** — тілесної, емоційної, раціонально-культурної та духовної — як підґрунтя для розуміння потенціалу людини до змін. Недостатній розвиток хоча б одного виміру знижує здатність особистості до трансформацій, тоді як їх цілісна інтеграція відкриває можливість для епістемологічного зсуву — ключової умови якісної трансформації.

По-друге, робота розкриває **епістемологічний зсув як механізм переходу між рівнями свідомості**, що дозволяє людині змінювати рамку бачення, переосмислювати власні переконання та виходити за межі реактивного мислення. Такий зсув неможливий без зіткнення з викликами та невідомістю, які виступають каталізаторами зростання — як для індивіда, так і для спільноти. Щоб навчитись діяти в турбулентні періоди нам потрібно якоюсь мірою їх полюбити.

Третій важливий висновок стосується особистого розвитку шляхом **переосмислення свободи**. У межах самотрансформаційного рівня вона постає не як “свобода від”, а як “свобода для” — здатність діяти відповідально, спираючись на моральні принципи та орієнтацію на суспільне благо. Така свобода не суперечить автономії, а навпаки — робить її

змістовною, оскільки включає горизонт майбутніх поколінь і ширший культурний контекст.

Четверте досягнення роботи — **нове тлумачення солідарності як результату внутрішньої інтегрованості свідомості**. Вона перестає бути реакцією на зовнішню загрозу і постає як форма екзистенційної відповідальності, що виростає з духовної та етичної зрілості. Саме такий тип солідарності, а не короткочасна мобілізація, здатен забезпечити довгострокову стійкість держави.

П'ятим результатом стала **філософська інтерпретація українського досвіду 2022 року** як моменту колективного зсуву свідомості. Цей досвід підтвердив: спільнота здатна виходити за межі звичних моделей поведінки та переходити до вищих форм взаємодії. Проте стійкість таких змін залежить від того, чи зможемо ми закріпити цей досвід у культурі, наративах, освіті та суспільних практиках.

Нарешті, у роботі сформульовано **критерії ефективної суспільної зміни**: інтегрованість внутрішніх вимірів людини, здатність до рефлексії, готовність до епістемологічного ризику, моральна відповідальність та орієнтація на спільне благо. Без цих якостей ані інституційні реформи, ані політичні рішення не можуть мати довгострокового ефекту.

Подальші напрями дослідження

1. **Створення моделей освітніх і культурних програм**, здатних сприяти переходу громадян від самоврядного до самоавторного й самотрансформувального рівнів.

2. **Дослідження впливу мистецтва, кіно й наративів** на формування етичної свідомості та солідарності.
3. **Аналіз інституційних механізмів**, що можуть підтримувати практики спільного блага — від локальних ініціатив до державної політики.
4. **Вивчення умов, за яких колективний стрибок свідомості може стати стійким**, а не залишатись реакцією на кризу.
5. **Оцифрування та кількісне моделювання етапів суспільного дорослішання**, що дозволить прогнозувати готовність суспільства до реформ і викликів.

Підсумок: У роботі доведено, що суспільна трансформація — це не лише політичний чи економічний процес. Це насамперед **антропологічний рух уперед**, де розвиток свідомості людини стає умовою розвитку держави. Лише суспільство, у якому зростає кількість людей самотрансформувального рівня, здатне забезпечити солідарність, відповідальність і стратегічну сталість — тобто ті умови, без яких неможливі ні перемога, ні довготривала життєздатність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Kegan R. *In Over Our Heads: The Mental Demands of Modern Life*. Harvard University Press, 1994.
2. Kegan R., Lahey L. *Immunity to Change*. Harvard Business Review Press, 2009.
3. Andersen L., Björkman T. *The Nordic Secret: A European Story of Beauty and Freedom*. Fri Tanke, 2017.
4. Wilber K. *A Theory of Everything: An Integral Vision for Business, Politics, Science and Spirituality*. Shambhala, 2000.
(Модель AQAL = тіло, емоції, розум, дух.)
5. Deutsche Welle. Мирний план чи капітуляція — українці про план Трампа [Електронний ресурс] // DW — сайт міжнародних новин. — 2023. — Режим доступу: <https://www.dw.com/uk/mirnij-plan-kapitulacii-ukrainci-pro-plan-trampa/a-74824110> . (дата звернення: 22.11.2025).
6. YouTube-канал (Україна.Головне) / БУДАНОВ: ВІДВЕРТА оцінка дій ВЛАДИ. Думка про "Плівки Міндіча". ПОКРОВСЬК. Коли МИРНА УГОДА [Відео] // YouTube. 2025 <https://www.youtube.com/watch?v=GM1mOOeOFt0> (дата звернення: 22.11.2025).
7. Валерій Пекар. Вчора обіцяв написати про внутрішньополітичні сценарії [Електронне повідомлення] // Facebook.
URL: <https://www.facebook.com/share/p/19uhxTDtGZ/?mibextid=wwXIfr> (дата звернення: 25.11.2025).
8. Центр економічної стратегії. Як зробити українців менш вразливими до популізму? [Електронний ресурс]. 2019. — Режим доступу: <https://ces.org.ua/populism-paper/> (дата звернення: 04.11.2025).
9. Гончарова подкаст. РОЗВАЛ росії через рік-два – ЦЕ МІФ? Чому Україна не розуміє Китай та пастка політичних стартанів [Відео] // YouTube. 2025.
URL: <https://www.youtube.com/watch?v=BZHI7SZGK80&t=2766s> (дата звернення: 25.11. 2025).
10. Розумний М. *Національна доктрина*. Київ: Stone Publishing, 2021. 264 с.
11. Макінтайр А. *Після чесноти: дослідження з теорії моралі* / пер. з англ. [ім'я перекладача, якщо відомо]. — Київ : Дух і Літера, 2002. — 436 с.
12. Еліаде М. *Трактат з історії релігій* / пер. О. Панича. — Київ: Дух і Літера, 2016. — 520 с.
13. Леві-Строс К. *Первісне мислення* / пер. Н. Корнієнко. — Київ: Юніверс, 2000. — 384 с.
14. Dennett D. C. *Darwin's Dangerous Idea: Evolution and the Meanings of Life*. — New York: Simon & Schuster, 1995. — 586 p.

15. Докінз Р. Егоїстичний ген / пер. Я. Лебеденка. — Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2017. — 540 с.
16. Еліас Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження / пер. О. Логвиненко. — Київ: Альтернативи, 2003. — 672 с.
17. Снайдер Т. Про свободу. — Київ: Човен / Наш Формат, 2024. — 432 с.
18. Herder J. G. *Outlines of a Philosophy of the History of Man* / trans. T. Churchill. — London: Printed for J. Johnson, by Luke Hansard, 1800. — 632, [12] p.
19. Hegel G. W. F. *Lectures on the Philosophy of History* (Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte). — London: Bell and Sons, 1914. — 477 p.
20. Юнг К.Г. Архетипи і колективне несвідоме / Переклала з німецької Катерина Котюк; науковий редактор українського видання Олег Фешовець. 2-ге опрац. вид. — Львів: Видавництво «Астролябія», 2018. — 608 с.
21. Schwartz R. C. *Introduction to Internal Family Systems*. — Boulder, CO: Sounds True / St. Martin's Essentials, 2023. — 192 p.
22. Pert C. B. *Molecules of Emotion: The Science Behind Mind-Body Medicine*. — New York: Scribner, 1997. — 368 p.
23. Damasio A. R. *Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain*. — London; New York: Penguin, 2005. — 336 p.
24. Lowen A. *The Spirituality of the Body: Bioenergetics for Grace and Harmony*. — New York: Macmillan Publishing Company, 1990. — 209 p.
25. Habermas J. *The Theory of Communicative Action: Volume 1–2. Reason and the Rationalization of Society; Lifeworld and Systems, a Critique of Functionalist Reason* / trans. T. McCarthy. — London; New York: John Wiley & Sons Ltd, 1991. — Vol. 1–2, 969 p.
26. Bourdieu, P. *Outline of a Theory of Practice*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1977. — 248 p.
27. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. — Львів: Астролябія, 2018. — 216 с.
28. Grof S. *Psychology of the Future: Lessons from Modern Consciousness Research*. — Albany: SUNY Press, 2000. — 345 p.
29. Siegel D. J. *The Developing Mind: How Relationships and the Brain Interact to Shape Who We Are*. — New York: Guilford Press, 1999. — 394 p.
30. Torbert, W. R., & Associates. *Action Inquiry: The Secret of Timely and Transforming Leadership*. — San Francisco: Berrett-Koehler, 2004. — 248 p.
31. Cook-Greuter, S. *Postautonomous Ego Development: A Study of Its Nature and Measurement*. — Harvard University, 1999. — 494 p.

32. Levine, P. A. *Waking the Tiger: Healing Trauma*. — Berkeley: North Atlantic Books, 1997. — 274 p.
33. van der Kolk, B. *The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma*. — New York: Viking, 2014. — 464 p.
34. Piaget J. *The Psychology of Intelligence* / trans. M. Piercy. — London: Routledge & Kegan Paul, 1950. — viii, 189 p.
35. Emerson R. W. *Essays and Lectures* / ed. J. Porte. — New York : Library of America, 1983. — 1135 p.
36. Schiller F. *Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen*. — Stuttgart: Reclam, 2000. — 128 S.
37. Graves C. W. Levels of Existence: An Open System Theory of Values // *Journal of Humanistic Psychology*. — 1970. — Vol. 10, No. 2, pp. 131–155.
38. Nietzsche F. *Zur Genealogie der Moral*. — Leipzig : Verlag von C. G. Naumann, 1887.
39. Eliot, T. S. *Four Quartets*. — London: Faber & Faber, 1944. — “Little Gidding”.
40. Aristotle. *Politics*. Book I. In: Barnes J. (ed.). *The Complete Works of Aristotle*. Princeton : Princeton University Press, 1984.
41. Bourdieu P. The Forms of Capital // *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* / ed. J. Richardson. — New York : Greenwood Press, 1986. — P. 241–258.
42. Козловський І. «Я боржник любові». Інтерв'ю «Українській правді. Життя». — Київ, 2018.
43. Protágoras. *Fragmenta*. In: Diels H., Kranz W. *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Bd. 1. Berlin : Weidmann, 1951. — (DK 80B1).
44. Herakleitos. *Fragmenta*. In: Diels H., Kranz W. *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Bd. 1. Berlin : Weidmann, 1951. — (DK 22B1; DK 22B12; DK 22B91).

ДОДАТКИ

Додаток А. Емерджентно-циклічна теорія рівнів існування (спіральна динаміка).

Додаток Б. Драматургічна схема конфлікту у переході героя до 4-го порядку розвитку.

Додаток В. Драматургічна схема конфлікту у переході героя до 5-го порядку розвитку.

